

ΓΙΑΝΝΟΣ Γ. ΛΩΛΟΣ

ΣΑΛΑΜΙΝΙΑΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ, 1998-2000

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΟΥ ΥΠΟ ΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟ ΤΟΥ ΕΥΡΙΠΙΔΗ

Εισαγωγή

Στο Πρώτο Μέρος της μελέτης αυτής παρουσιάζονται τα αποτελέσματα των ανασκαφών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, των ετών 1998-2000, στον χώρο του Ιερού του Διονύσου, κοντά στον Όρμο Περιστέρια στη νότια ακτή της Σαλαμίνας. Στο άρθρο αυτό γίνεται προσπάθεια σύνθεσης και ερμηνείας όλων των δεδομένων που προέκυψαν από την ανασκαφή τριών ετών στον χώρο αυτό.

Το ιερό βρίσκεται σε απόσταση αναπνοής από το ιστορικό σπήλαιο (Σπήλαιο Ευριπίδη), του οποίου η συστηματική ανασκαφική έρευνα συντελέστηκε κατά το διάστημα από το 1994 έως και το 1997¹ (για την θέση του σπηλαίου βλ. εδώ Εικ. 1).

Το ιερό, που εντοπίστηκε στην διάρκεια της ερευνητικής περιόδου του 1998, είναι ιδρυμένο σε έδαφος με έντονη κλίση, σε χώρο όπου δημιουργείται υποτυπώδες πλάτωμα, μπροστά από πηγή νερού, ευρισκόμενη στη βάση επιβλητικού βραχώδους όγκου, ορατού από την ακτή, σε σημείο της ανοδικής ατραπού προς το σπήλαιο (βλ. Εικ. 2-4).

Μετά τον θάνατο του τραγικού ποιητή (το 406 π.Χ.), η ίδρυση του Ιερού του Διονύσου, κάτω ακριβώς από το σπήλαιο, συνιστά, χωρίς αμφιβολία, την πρώτη σοβαρή ανθρώπινη παρέμβαση στον περιβάλλοντα χώρο του ησυχαστηρίου του. Πρόκειται για αυτόνομο κτηριακό συγκρότημα της Ελληνιστικής εποχής, κατεστραμμένο από ισχυρότατο σεισμό (ή σεισμούς) και “μπαζωμένο” συστηματικά σε (πρώιμους;) Ρωμαϊκούς Αυτοκρατορικούς χρόνους, πιθανότατα κατά τη διάρκεια εκτεταμένων εργασιών καθαρισμού της περιοχής της πηγής και διαμόρφωσης της ανόδου προς το “επώνυμο” σπήλαιο.

1. Λώλος 1997, 1998α, 1998β, 1998γ, 1999α, 1999β, 2000α, 2000β, 2000γ, Κύρου 1997, Touchais 1998, 744-746. Επίσης, W. Phelps στο Smith 1998.

Η ανασκαφή του Ιερού- η στρωματογραφία του χώρου

Η ερευνητική-εκπαιδευτική ανασκαφή στον χώρο του Ιερού του Διονύσου² διενεργήθηκε, υπό την διεύθυνση του υπογραφομένου, με βασική επιστημονική συνεργάτιδα την αρχαιολόγο Αλεξάνδρα Μαρή (Μ.Α.), κα-

2. Στην ανασκαφή του Ιερού του Διονύσου και της αρχαίας πηγής, των ετών 1998-2000, εκπαιδεύθηκε μεγάλος αριθμός πτυχιούχων και φοιτητών της Αρχαιολογίας, στην πλειοψηφία τους από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Συγκεκριμένα, συνέβαλαν ουσιωδώς στην επιτυχή εξέλιξη της έρευνας, με την ενεργό και ακούραστη συμμετοχή τους στις εργασίες πεδίου και στις πολύωρες εργασίες ταξινόμησης και καταγραφής των ευρημάτων στο Εργαστήριο της ανασκαφής, οι παρακάτω φοιτητές και πτυχιούχοι: Κωστής Ανδριανός, Ελένη Βασιλείου, Μυρσίνη Γκούμα, Κλειώ Δημητρίου, Μαρία Ζαρέντη, Ευαγγελία Κάτσα, Χρήστος Κλείτσας, Ματίνα Κορδαλή, Βαγγέλης Κρουστάλης του Ηλία, Βαγγέλης Κρουστάλης του Σταμάτη, Γρηγόρης Μανόπουλος, Μαριλένα Μαραθεύτη, Χριστίνα Μαραμπέα, Δήμητρα Μελικόνη, Κάλια Μίχα, Σίλας Μιχάλακας, Αρετή Μπρέσκα, Γιάννης Νάκας, Αργυρώ Ναυπλιώτη, Χαρά Παπαναστασίου, Μαρία Πασχάλη, Μαρία Πατρίκου, Ιωάννα Πουλοπούλου, Δημήτρης Σακκάς, Ευρυδίκη Σούλα, Αναστασία Σούλιου, Φώτης Σταυριανόπουλος, Γιάννης Συρόπουλος, Ελένη Σφακιανάκη, Μυρσίνη Τακτικού, Κώστας Τσάβαλος, Ελένη Τσακανίκα, Φωτεινή Τσάμπρα και Βιβή Φωτοπούλου.

Σημαντική βοήθεια, στο πλαίσιο των ανασκαφικών εργασιών στο ιερό, προσέφεραν, με την πρόθυμη και αφοσιωμένη συμμετοχή τους, όπως και κατά το παρελθόν, μέλη του επιτυχώς εξελισσόμενου Προγράμματος "Νόστος" από τα Σελήνια Σαλαμίνας.

Ως υπεύθυνοι διαφόρων τομέων της ανασκαφής, συνέβαλαν αποφασιστικά, με το έργο τους, στην επιτυχία του όλου προγράμματος οι: Σαράντης Γ. Λώλος (γενικός σύμβουλος), Γιάννης Κουφάκος (διοικητικός υπεύθυνος), Πέτρος Βακόνδιος (τεχνικός υπεύθυνος), Νίκος Γαβριήλ (τεχνικός και φωτογράφος), Κωνσταντίνα Μπαϊραμίδου (υπεύθυνη τροφοδοσίας και γενικότερης υποστήριξης), Κώστας Ξενικάκης (ειδικευμένος αρχαιολογικός φωτογράφος, υπεύθυνος για την φωτογράφιση όλων των ευρημάτων), Κώστας Βασιλειάδης και Σταμάτης Παπανικολάου (συντηρητές αρχαιοτήτων), Χρήστος Μυλωνάς (υπεύθυνος βιντεοσκοπικών λήψεων) και Γιώργος Μπρέγκου (ειδικευμένος τεχνίτης ανασκαφής).

Εκπρόσωποι της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας στην ανασκαφή στα Περιστερία ήταν ο αρχαιολόγος Χρήστος Αγουριδής (Μ.Α.) και ο Δρ. Βασίλης Γιαννόπουλος, γεωλόγος-σπηλαιολόγος. Τα κινητά ευρήματα από την ανασκαφή του Ιερού του Διονύσου, των ετών 1998-2000, πλην μικρού αριθμού κοινών οστράκων και κεραμίδων του Εργαστηρίου, όπως και όλα τα ευρήματα από την ανασκαφή του Σπηλαίου του Ευριπίδη των ετών 1994-1997, έχουν μεταφερθεί στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς, όπου φυλάσσονται και συντηρούνται, με την μέριμνα της Διευθύντριας κας Νέλλης Αξιώτη.

τά το 1998, 1999 και το 2000 (σε δύο φάσεις), με την σταθερή συμπαράσταση της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, της Β' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Αττικής και της Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων του Υπουργείου Πολιτισμού, με την ενεργό συμμετοχή ομάδων φοιτητών και πτυχιούχων Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, και με σημαντική οικονομική υποστήριξη προερχόμενη από το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (με ποσά από δικές του πηγές και από την ειδική επιχορήγηση της ανασκαφής, του 1997, από το Υπουργείο Πολιτισμού, με απόφαση του Υπουργού Καθηγητή κ. Ευαγγέλου Βενιζέλου) καθώς και με περαιτέρω οικονομικές ενισχύσεις και παροχή μέσων από τον Δήμο Σαλαμίνας (κατά το 1999-2000), χάρη στο ζωηρό ενδιαφέρον του Δημάρχου κ. Αθανασίου Μακρή και των μελών του Δημοτικού Συμβουλίου, και, τέλος, με την παροχή άλλων πρακτικών διευκολύνσεων από την Κοινότητα Αιαντείου (κατά το 1998, επί προεδρίας του κ. Περικλή Πούτου) και τον Δήμο Αμπελακίων, στον τόπο διαμονής της ανασκαφικής ομάδας (κατά την περίοδο 1999-2001, επί δημαρχίας του κ. Μάριου Τραυλού). Προς όλους τους υποστηρικτές των ερευνών στη Νότια Σαλαμίνα, φορείς και πρόσωπα (συμπεριλαμβανομένων των συναδέλφων της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Δρος Βιβής Βασιλοπούλου, Δρος Γεωργίου Στάϊνχάουερ, Δρος Ιφιγένειας Δεκουλάκου και κας Κορνηλίας Αξιώτη), καθώς και προς όλους τους συνεργάτες μου, εκφράζονται, εδώ, θερμότητες ευχαριστίες.

Η συστηματική ανασκαφή, των ετών 1998-2000, στην περιοχή της αρχαίας πηγής και του συγκροτήματος του Ιερού του Διονύσου διενεργήθηκε σε έκταση περίπου 400 τ.μ. και προχώρησε σε βάθος, σε όλα σχεδόν τα ανασκαφικά τετράγωνα (2 x 2 μ.), μέχρι το επίπεδο του στερεού (παρθένου) εδάφους.

Η αφαιρεθείσα επίχωση σε όλη την έκταση (πλην του "γεμίματος" στο εσωτερικό της υδατοδεξαμενής του συγκροτήματος) παρουσίαζε σταθερά την ίδια εικόνα. Αποτελείτο από δύο, ευκόλως αναγνωριζόμενα, στρώματα, των οποίων το πάχος δεν ήταν παντού το ίδιο:

α) Το ανώτερο στρώμα (Σ 1), καστανού, χαλαρού σχετικώς, χώματος αποτελεί, χωρίς καμία αμφιβολία, "μπάζωμα", από εργασίες ισοπέδωσης και διαμόρφωσης του όλου χώρου κατά τους Ρωμαϊκούς Αυτοκρατορικούς χρόνους. Το περιεχόμενό του είναι Ελληνιστικό και Ρωμαϊκό. Πέραν της παρουσίας μεγάλης ποσότητας λίθων, το άκρως αποσπασματικό κεραμεικό υλικό, που περιείχε σε αφθονία, χρονολογείται, κατά βάσιν στους Ελληνιστικούς, αλλά και στους Ρωμαϊκούς χρόνους (1ο-2ο αι.

μ.Χ.). Η Ελληνιστική κεραμική, στο στρώμα αυτό, περιλαμβάνει άφθονα όστρακα οξυπύθμενων αμφορέων, λεκανών και άλλων ακόσμητων και λεπτότεχνων αγγείων, κυφελών και κεραμίδων. Θα πρέπει να τονισθεί ότι, στο εσωτερικό της υδατοδεξαμενής, το καστανό αυτό στρώμα, με το πλήθος των λίθων και των θραυσμάτων αμφορέων (βλ. Εικ. 9-10), ήταν ενιαίο, χωρίς καμμία διαφοροποίηση, μέχρι το επίπεδο του σκληρού δαπέδου της δεξαμενής.

β) Το κατώτερο στρώμα (Σ 2), από αργιλώδες, σκληρό χρώμα έντονου κίτρινου χρώματος (σχηματισμένο εξ αιτίας κάποιας μεγάλης φυσικής καταστροφής;), περιείχε μικρότερη ποσότητα ελεύθερων λίθων και αισθητά μικρότερο αριθμό οστράκων. Το κεραμικό περιεχόμενό του είναι αποκλειστικώς Ελληνιστικό (θραύσματα τυπικών μελαμβαφών κανθάρων, δύο, τουλάχιστον, αναγλύφων σκύφων, άλλων μικρών αγγείων, αμφορέων, κυφελών (συμπεριλαμβανομένων τεσσάρων ενσφράγιστων δισκοειδών καλυμμάτων) και κεραμίδων).

Στο υποκείμενο αυτό κίτρινο στρώμα ήταν "βυθισμένο", εξ ολοκλήρου, το κτιστό λατρευτικό θρανίο, καθώς και οι εναπομείναντες τοίχοι, και τα άλλα στοιχεία του ναΐσκου του συγκροτήματος, ενώ από τα μη-κεραμικά περιεχόμενα του στρώματος, αξίζει να αναφερθούν: μαρμάρινος "όρθιος" φαλλός από άγαλμα ή ρωμαϊκή στήλη και θραύσματα χεριού μικρού μαρμάρινου αγάλματος, που κρατάει κάνθαρο (βλ. παρακάτω).

Ενδεικτικώς σημειώνουμε ότι στο ανατολικό τμήμα του λατρευτικού χώρου, με το κτιστό θρανίο, το μέσο πάχος του ανώτερου στρώματος (Σ 1) ήταν 40-50 εκ., ενώ το κατώτερο στρώμα (Σ 2) είχε πάχος 80 εκ. περίπου. Το τελευταίο, όπως τονίσθηκε παραπάνω, δεν διαπιστώθηκε στο εσωτερικό της αμέσως προς Ανατολάς ευρισκόμενης δεξαμενής.

Η ανασκαφή (κατά το 1999) στο σημείο της αρχαίας πηγής (βλ. Εικ. 2-4), στην βάση του μεγάλου ασβεστολιθικού όγκου, αμέσως βορείως του Ελληνιστικού συγκροτήματος, έφθασε σε βάθος 3,50 μ. περίπου (ακριβέστερα 3,56 μ. από το Σταθ. Σημ. 8 επί του βράχου). Η επίχωση, κυρίως στην βόρεια πλευρά της μικρής, σχετικώς, φυσικής λεκάνης, απ' όπου αναβλύζει, κατά περιόδους, το νερό, περιείχε πολλά φθαρμένα όστρακα αμφορέων και άλλων αγγείων Ελληνιστικών και Ρωμαϊκών χρόνων (βλ. Εικ. 28: μέσον).

Μπροστά ακριβώς από το ελλειψοειδούς μορφής σκάμμα στο σημείο της πηγής ανοίχθηκε άλλο, μακρόστενο, στον άξονα Βορράς-Νότος (βλ. Εικ. 4). Στο βάθος του (στο επίπεδο των 2,02 μ. από το Σταθ. Σημ 8) αποκαλύφθηκε πλήρως ο πήλινος αγωγός (Εικ. 4-5), μέσω του οποίου διοχε-

τεύονταν το νερό της πηγής προς την κατεύθυνση της κτιστής δεξαμενής του Ελληνιστικού συγκροτήματος.

Πρόκειται για κοινό τύπο ανοικτού αγωγού (γνωστού και από παραδείγματα της Ελληνιστικής και Ρωμαϊκής εποχής από τις πρόσφατες ανασκαφές για την κατασκευή του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου των Αθηνών), του οποίου η διατομή έχει το σχήμα ανεστραμμένου "Π". Έχει μήκος 1,65 μ. και πλάτος 15 εκ. (στο βόρειο τμήμα του). Αποτελείται από τρία χωριστά, συναπτόμενα μέρη. Κρίναμε σκόπιμο να αποκολλήσουμε το ένα μόνον από αυτά, το οποίο, στην συνέχεια, συγκολλήθηκε και συμπληρώθηκε από τον επιδέξιο συντηρητή Σταμάτη Παπανικολάου, στο Εργαστήριο της ανασκαφής (στο κτήριο της Παλαιάς Κοινότητας Σεληνίων).

Αρχιτεκτονική μορφή, ιστορία και χαρακτήρας του Ιερού: Σύνοψη των δεδομένων

Το Ελληνιστικό συγκρότημα, που αποκαλύφθηκε στην πληρότητά του από τις πρόσφατες ανασκαφές (βλ. Εικ. 6-8), βρίσκεται σε απόσταση ολίγων μέτρων νοτίως της πηγής, σε σημείο της ανοδικής πορείας προς το άνδηρο του Σπηλαίου του Ευριπίδη. Φαίνεται να αποτελεί αρχιτεκτονική ενότητα, από τρία (3) βασικά μέρη, σε διάταξη από Ανατολάς προς Δυσμάς: α) Υδατοδεξαμενή, β) αύλειο λατρευτικό χώρο με κτιστό θρανίο, και γ) ναΐσκο ή οικίσκο. Η βόρεια πλευρά του συγκροτήματος ορίζεται από αναλημματικό τοίχο, προχείρου μάλλον κατασκευής.

Η κτιστή δεξαμενή, ορθογωνικής (ελαφρώς τραπεζιόσχημης) κάτοψης, διαστάσεων 3,40 x 3,20 μ., είναι επιχρισμένη εσωτερικά με σκληρό υδραυλικό κονίαμα (βλ. Εικ. 11). Ετροφοδοτείτο με νερό, που γενικώς δεν πρέπει να ανάβλυζε σε μεγάλη ποσότητα, από την παρακείμενη πηγή, μέσω πήλινου αγωγού, ανοικτού επάνω, το πρώτο (βόρειο) τμήμα του οποίου ήλθε στο φως κατά την ανασκαφή της πηγής.

Ο λατρευτικός χώρος (Εικ. 16), ευρισκόμενος ανάμεσα στην δεξαμενή και στον ναΐσκο, ορίζεται από καλοκτισμένο θρανίο (πάγκο) σε σχήμα "Γ", ύψους (σε πρώτο επίπεδο) 40 εκ. περίπου (Εικ. 12, 16). Θα ήταν αρχικά στεγασμένος, εν είδει στοάς, εάν κρίνουμε από την εύρεση, στον χώρο, πολλών θραυσμάτων κεραμίδων. Το βόρειο σκέλος του κτιστού θρανίου (δηλ. στον άξονα Α.-Δ.) παρουσιάζεται βαθμιδωτό. Στο μέσον, περίπου, του σκέλους αυτού σχηματίζεται ορθογώνια εσοχή, σε σημείο όπου υπάρχει, σε υψηλό, σχετικώς, επίπεδο λίθινο βάθρο (βλ. Εικ. 17-19). Ας σημει-

ωθεί, ότι η διαφορά επιπέδου ανάμεσα στις δύο κτιστές βαθμίδες, δηλ. την διατηρούμενη κατώτερη και την μερικώς κατεστραμμένη ανώτερη, στην βόρεια πλευρά του λατρευτικού χώρου (στα Τετράγωνα 412 και 411) είναι 70 εκ.

Ο ορθογώνιος ναΐσκος του συγκροτήματος (Εικ. 16-17), διαστάσεων 2,50 x 2,30 μ., είναι κατεστραμμένος σε μεγάλο βαθμό, εξ αιτίας της έντονης διάβρωσης της κλιτύς στο σημείο αυτό. Ο βόρειος τοίχος του, πάντως, σώζεται σε αρκετό ύψος. Έχει είσοδο από Ανατολάς, με διατηρημένες τις δύο παραστάδες και το λίθινο κατώφλι.

Διαγνωστικά στοιχεία των ιερών χώρων του Ελληνιστικού συγκροτήματος αποτελούν η κτιστή ορθογώνια τράπεζα προσφορών στα αριστερά της εισόδου του ναΐσκου και τα δύο λίθινα βάθρα, με ορθογώνια κοιλότητα στην άνω επιφάνειά τους, για την στήριξη πεσσών, στηλών ή αγαλμάτων, που βρέθηκαν κατά χώραν (Εικ. 16-17): Το προαναφερθέν πρώτο (μήκους 55 εκ., πλάτους 37 εκ. και ύψους 22 εκ., με κοιλότητα 23 x 21 εκ., βάθους 6 εκ.) στο σημείο της κεντρικής εσοχής του βόρειου βαθμιδωτού θρανίου, και το δεύτερο (μήκους 43 εκ., πλάτους 28 εκ. και ύψους 25 εκ., με κοιλότητα 20 x 13 εκ.) σε σημείο στο δυτικό τμήμα του φυσικού δαπέδου του ναΐσκου. Η κοιλότητα του βάθρου στο εσωτερικό του ναΐσκου διατηρούσε όλη την μολυβδοχόηση (το στρώμα μολύβδου “έξυσαν”, δυστυχώς, νεαροί βάνδαλοι στις αρχές Μαΐου του 2000).

Σεχωριστό ενδιαφέρον, τέλος, παρουσιάζει ένα τεχνητό αυλάκι (Εικ. 12-15, 17) που αποκαλύφθηκε το 1998 στο δάπεδο του λατρευτικού χώρου του συγκροτήματος, μήκους 1,90 μ. και πλάτους 23 εκ. Είναι διευθετημένο στον άξονα Βορράς-Νότος, σε ορθή γωνία προς το μέτωπο της πρώτης βαθμίδος του βόρειου σκέλους του κτιστού θρανίου, και το βόρειο πέρας του (η “αρχή” του) βρίσκεται δίπλα ακριβώς στην κεντρική εσοχή του θρανίου. Είναι κατασκευασμένο από συναπτόμενες κυρτές κεραμίδες (σε ανεστραμμένη τοποθέτηση).

Το αυλάκι βρέθηκε (εντός του κίτρινου αργιλώδους στρώματος) σκεπασμένο, πρόχειρα, με θραύσματα καλυμμάτων κυψελών, κεραμίδων και οπτή πλίνθο (Εικ. 13-15). Ο τρόπος κάλυψής του προξενεί εντύπωση. Δεν πρέπει να είναι αγωγός νερού, σε αυτό μάλιστα, το επίπεδο, και σε αυτή την θέση εν σχέσει προς την υπερκείμενη κτιστή βαθμιδωτή κατασκευή, επειδή δεν φαίνεται να διοχέτευε το νερό κάπου. Το στοιχείο αυτό, σε συνδυασμό με τον εμφανώς αμελή τρόπο κάλυψης, μας οδηγεί σε άλλες υποθέσεις.

Τοποθετημένο στο κεντρικότερο σημείο της λατρείας, το τεχνητό αυτό

αυλάκι μπορεί να ερμηνευθεί ως αυλάκι υγρών προσφορών, κατά το πρόσφατο παράδειγμα στο ιερό του ήρωος (Αριστομένης) στην Μεσσήνη³. Μετά την καταστροφή του ιερού και την αχρήστευση των σκευών του (διαρκούσης της Ελληνιστικής περιόδου), είναι πιθανόν, σε κάποια χρονική στιγμή, να σκεπάσθηκε βιαστικά, με μια “προστατευτική” κίνηση, από τον τοπικό, ίσως, νεωκόρο, σε ένδειξη σεβασμού.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι συγκριτικά παράλληλα για την αρχιτεκτονική μορφή του ναΐσκου και του στεγασμένου λατρευτικού χώρου, με το κτιστό θρανίο, αναγνωρίζονται σε μικρά αγροτικά ιερά σε Αττικές και άλλες θέσεις⁴.

Με βάση τα συμπεράσματα από την μελέτη των αρχιτεκτονικών στοιχείων και την εξέταση του περιεχομένου των δύο ευδιάκριτων στρωμάτων της επίχωσης σε όλη, σχεδόν, την έκταση της ανασκαφής, το κτηριακό συγκρότημα πρέπει να κατασκευάσθηκε σε πρώιμη φάση ή, το αργότερο, στα μέσα του 3ου αιώνας π.Χ. Η λειτουργία του ιερού δεν φαίνεται να είχε πολύ μεγάλη διάρκεια. Η καταστροφή του (πιθανότατα από φυσική αιτία) μπορεί να χρονολογηθεί εντός του 2ου αιώνας π.Χ. (σε πρώιμη φάση ή γύρω στα μέσα του αιώνας αυτού).

Η κρηναία εγκατάσταση, όμως, φαίνεται ότι συνέχισε να λειτουργεί κανονικά, μετά από απαραίτητες, ενδεχομένως, επισκευές της υδατοδεξαμενής, έως, τουλάχιστον, και τον 1ο αιώνα π.Χ. Στο διάστημα αυτό, είναι πολύ πιθανόν να εχρησιμοποιείτο και ως σταθμός ανεφοδιασμού των πλοίων με νερό, εάν κρίνουμε από την παρουσία μεγάλου αριθμού σπασμένων οξυπύθμενων αμφορέων διαφορετικών τύπων και προελεύσεων, σε δεύτερη χρήση, εδώ, για την μεταφορά του νερού. Η καταστροφή της δεξαμενής οφείλεται σε ισχυρότατο σεισμό, που άφησε έντονα τα ίχνη του, στο νότιο και στο δυτικό τοίχο της. Μετά την καταστροφή και αχρήστευσή της, σε Ρωμαϊκούς Αυτοκρατορικούς χρόνους, “μπαζώθηκε” (βλ. σχετικώς Εικ. 9-10), όπως και ο γύρω χώρος της, στο πλαίσιο, ίσως, εργασιών διαμόρφωσης της πορείας προς το Σπήλαιο του Ευριπίδη. Κατά την Αρχαιότητα, αποτελούσε συνήθη πρακτική η χρησιμοποίηση κομματιών οξυπύθμενων αμφορέων, άλλων αγγείων και κεραμίδων, ως “αδρανών υλικών”, για το γέμισμα (“μπάζωμα”) αχρηστευμένων φρεάτων και

3. Θέμελης 2001, 63, Εικ. 66-67.

4. π.χ. στον Ραμνούντα και στη Βούλα Αττικής: Πετράκος 1991, 52-53, Εικ. 36-37. Η Ανδρέου 1993, 73, Σχέδ. 1, Πίν. 43β.

υδατοδεξαμενών⁵, για την ισοπέδωση πλατειών και άλλων χώρων και για την δημιουργία υποστρωμάτων δρόμων⁶.

Όπως προκύπτει από την μελέτη και ερμηνεία των κινητών ευρημάτων και των άλλων στοιχείων, που σημειώθηκαν στους χώρους του Ελληνιστικού συγκροτήματος στα Περιστερία, το ιερό, ευρισκόμενο "υπό την σκιάν" του σπηλαίου, ήταν προορισμένο για την λατρεία του Διονύσου, με παράλληλη, πιθανότατα, απόδοση τιμών στον ποιητή των *Βακχών*, σε εποχή κατά την οποία ο Ευριπίδης, που στη ζωή του υπήρξε "συνδοιπόρος" του θεού, είχε επάξια και οριστικά κερδίσει, πιά, την μεταθανάτια αναγνώριση και δόξα.

Κινητά ευρήματα

Από τα πολυάριθμα κινητά ευρήματα που απέδωσε η ανασκαφή του συγκροτήματος, θα πρέπει πρώτα να εξετάσουμε δύο έργα της Ελληνιστικής πλαστικής, από μάρμαρο⁷, του τέλους του 3ου ή του 2ου αιώνας π.Χ. Τα ευρήματα αυτά, σε συνδυασμό με την αισθητή παρουσία κανθάρων στο λατρευτικό χώρο, τεκμηριώνουν τον Διονυσιακό χαρακτήρα του ιερού:

Ενας μαρμάρινος φαλλός⁸ (Εικ. 20-21), μήκους 13,5 εκ. και μέσου πάχους 3,2 εκ., από την Ελληνιστική επίχωση στον λατρευτικό χώρο, σε άκρως ρεαλιστική απόδοση, διαφοροποιείται εντυπωσιακά από τους συ-

5. Οι παρατηρήσεις της Virginia Grace (1979, 20) για τις σχετικές μαρτυρίες από την Αγορά των Αθηνών έχουν γενικότερη ισχύ: "In the long-continued habitation of Athens, between general disasters ordinary breakage produced in time the waste material with which disused wells and cisterns were filled or areas levelled. Accumulation of jars might start, while a well was in use, with those lost while being used to draw water. Or sometimes amphoras were laid as packing around the tile drums forming the shaft of a well driven down through the middle of an older cistern. Groups of pots or stamped handles found together in such fillings serve to date each other, like coins in a hoard".

6. Όπως στην Λευκάδα, σε δρόμο στο ανατολικό τμήμα της αρχαίας πόλης: I. Ανδρέου 1990, 55, Πίν. 20α.

7. Είμαι ιδιαίτερα υποχρεωμένος στην συνάδελφο Καθηγήτρια κα Λίλα Μαραγκού και στους Καθηγητές κ. Πέτρο Θέμελη και κ. Νικόλαο Σταμπολίδη για γνώμες και εκτιμήσεις που αφορούν στα δύο μαρμάρινα ευρήματα της ανασκαφής. Η ευθύνη, βέβαια, της "αναγωγής" και τελικής ερμηνείας τους εδώ, βαρύνει αποκλειστικά τον υπογραφομένο.

8. Αρ.Ευρ.Αν. 98.Γ.412.Α1.

9. Παραδείγματα: Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 68-69, Πίν. 46 (από το πιθανό Ιερό του Διονύσου στον Άτραγα της Θεσσαλίας).

νήβεις αυτοτελείς φαλλούς, σχηματικού τύπου⁹, με συμβολικό περιεχόμενο.

Εκ πρώτης όψεως, θα μπορούσε να θεωρηθεί, αυτοτελώς, ανάθημα, σε φυσικές διαστάσεις, σε χτυπητή, βέβαια αντίθεση με τα γιγαντιαία αναθήματα της Δήλου, τον τεράστιο κόκκινο φαλλό της Πομπηίας¹⁰, ή το παράδειγμα που μεταφέρει γυμνή γυναίκα επάνω στον ερυθρόμορφο κρατήρα του Μουσείου του Βερολίνου¹¹.

Αφιερώματα του είδους αυτού, από διάφορα υλικά, συνηθίζονται στα Διονυσιακά ιερά, εφόσον ο φαλλός, σύμβολο γονιμικό και αποτροπαϊκό, με ευεργετική και προστατευτική δύναμη, αποτελεί βασικό στοιχείο της λατρείας, που δοξάζεται, με την περιφορά του, στις τυπικές Διονυσιακές γιορτές, όπως στη φαλλική πομπή που υμνεί ο Αριστοφάνης στους *Αχαρνής*.

Από ορισμένα μορφολογικά στοιχεία στη βάση του, προκύπτει ότι ο φαλλός, από το ιερό, θα ήταν ένθετος σε άγαλμα ή ερμαϊκή στήλη. Αν δεχθούμε ότι αποτελούσε μέρος αγάλματος, θα πρέπει να φαντασθούμε Σάτυρο ή Πάνα.

Αγάλματα, από μάρμαρο ή χαλκό, σε φυσικό ή μικρότερο μέγεθος, σε μορφή ιθυφαλλικού Σάτυρου ή Πανός, με διατηρημένο τον φαλλό τους, δεν έχουμε πολλά: υπάρχει ένα σύμπλεγμα¹², των πρώιμων Αυτοκρατορικών χρόνων, με Σάτυρο και Νύμφη, από την περιοχή Pollena Trocchia στα περίχωρα της Πομπηίας, το γνωστό Υστεροελληνιστικό σύμπλεγμα, με Αφροδίτη και Πάνα από την Δήλο, και, ακόμη, ένας εξαιρετός χάλκινος τριποδικός λέβης¹³, από τρεις νεαρούς Πάνες, Ελληνιστικής έμπνευσης, από την Πομπηία.

Αφθονα είναι, όμως, τα πήλινα και χάλκινα έργα της μικροπλαστικής που αποδίδουν αυτές τις ιθυφαλλικές μορφές. Ενδεικτικώς, μπορούν να αναφερθούν: ο χάλκινος Σάτυρος της Ολυμπίας, ο Κλασικός Σάτυρος της Συλλογής Καραπάνου, ο "δημοφιλέστερος", ίσως, της Ελληνικής Τέχνης, και ο Κλασικός Σάτυρος του Μουσείου του Capodimonte¹⁴.

Εναλλακτικώς, ο φαλλός της Σαλαμίνας είναι δυνατόν να αποδοθεί σε

10. Grant 1975, 111.

11. Marcade (α.χ.), 107.

12. Grant 1975, 87.

13. Grant 1975, 9, 84.

14. Grant 1975, 119.

ερμαϊκή στήλη, λατρευτικού χαρακτήρα, αλλά όχι του παραδοσιακού τύπου, γνωστότατου από πολλά παραδείγματα, ομοιώματα και απεικονίσεις στην αγγειογραφία. Στον τύπο αυτό, συνήθως, τα ολόγλυφα ανδρικά όργανα, στην πληρότητά τους, είναι ένθετα¹⁵.

Έχοντας αποκλείσει την περίπτωση ο φαλλός, από το ιερό, να ανήκει σε ερμαϊκή στήλη σε μορφή Ερμαφροδίτου ("ανασυρομένου") στην Ρωμαϊκή εκδοχή της¹⁶, εκτιμώ ότι μπορεί κάλλιστα να προέρχεται από ερμαϊκή στήλη σε μορφή Πριάπου ή Πανός: Αρχικά γνωστή είναι η ύστερη Ελληνιστική στήλη με μορφή Πριάπου¹⁷, εκτεθειμένη στο Μουσείο της Δήλου, προερχόμενη, μάλιστα, από την περιοχή της Οικίας του Διονύσου.

Λιγότερο γνωστή είναι η στήλη σε μορφή Πανός¹⁸, που αποδίδεται επάνω σε μαρμάρινη σαρκοφάγο με ανάγλυφη Βακχική σκηνή, του ύστερου 2ου αιώνας μ.Χ., στο Museo Farnese. Κεντρικό πρόσωπο, αξίζει να τονισθεί, στην όλη σκηνή, είναι ο Διόνυσος, ένας "άκρατος Διόνυσος", υποβασταζόμενος, αλλά χωρίς να αφήνει τον κώνθαρο από το χέρι.

Παραμένοντας μέσα στο Διονυσιακό κλίμα: το δεύτερο πλαστικό έργο που κερδίσαμε από την ανασκαφή του ιερού, συγκροτημένο από σπαράγματα που σημειώθηκαν στο κίτρινο Ελληνιστικό στρώμα και στο "μπάζωμα" της υδατοδεξαμενής, είναι το δεξιό χέρι αγάλματος (Εικ. 22), ελαφρώς λυγισμένο, σε μέγεθος μικρότερο του φυσικού, που κρατάει κώνθαρο¹⁹.

Για μία σειρά λόγων, δεν θεωρώ πιθανόν να ανήκει σε άγαλμα Ασκληπιού ή Ηρακλέους. Παρόλο ότι δεν μπορεί να αποκλεισθεί εντελώς η πιθανότητα, ελλείψει άλλων σπαραγμάτων, να προέρχεται από άγαλμα Σατύρου, φαίνεται πιθανότερο, με βάση τις μέχρι τώρα εκτιμήσεις, να ανήκει σε άγαλμα Διονύσου. Θα πρέπει, νομίζω, στο πλαίσιο της όλης θεώρησης των δεδομένων, να αποσυνδεθεί από τον μαρμάρινο φαλλό, λαμβανόμενου υπ' όψιν και του γεγονότος ότι στο ιερό υπάρχουν δύο λίθινα βάθρα, για την στήριξη λατρευτικών στηλών ή αγαλμάτων.

νομένου υπ' όψιν και του γεγονότος ότι στο ιερό υπάρχουν δύο λίθινα βάθρα, για την στήριξη λατρευτικών στηλών ή αγαλμάτων.

Έχουμε, εδώ, με βάση αυτή την ερμηνεία, την στερεότυπη και επαναλαμβανόμενη μορφή του θεού, γνωστή από πολλές παραστάσεις σε ερυθρόμορφα και άλλα αγγεία. Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον, όμως, ότι ο θεός εικονίζεται στην ίδια στάση και σε δύο Αττικά ανάγλυφα του 4ου αι. π.Χ., στημένα σε θεατρικούς χώρους: στο θέατρο του Διονύσου στην Αθήνα²⁰ και στο θέατρο του δήμου της Αιξωνής²¹ (της σημερινής Γλυφάδας). Ο θεός είναι, ακόμη, παρών, με την μορφή δύο αγαλμάτων, στην στάση αυτή, στο θέατρο των Τραχώνων (φυλάσσονται, τώρα, στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς).

Ο συγκεκριμένος αγαλματικός τύπος, του Διονύσου, με κώνθαρο -το διακριτικό του γνώρισμα- στο χέρι, γνωστός από το Υστεροαρχαϊκό κολοσσικό παράδειγμα στο Ικάριον της Αττικής²² και από μεταγενέστερες παραστάσεις σε νομίσματα, παραπέμπει, τέλος, κατευθείαν στο θέατρο και στον ίδιο τον Ευριπίδη, με την επιβλητική παρουσία του επάνω στο αναθηματικό ανάγλυφο του Αρχαιολογικού Μουσείου της Κωνσταντινουπόλεως²³ (Εικ. 23), της Ρωμαϊκής εποχής, στο οποίο ο Ευριπίδης αποδίδεται καθιστός, υπό την προστασία και επίνευση του θεού.

Στα άλλα κινητά ευρήματα από την ανασκαφή, που παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, συγκαταλέγονται: θραύσμα μικρού μαρμάρινου αγγείου (ίσως πυξίδας)²⁴, χάλκινη κεφαλή υδρόβιου πτηνού (πάπιας)²⁵, με εγχάρακτα μάτια (Εικ. 24), που θα διακοσμούσε κάποιο χάλκινο σκεύος, μολύβδινο έλασμα²⁶, επιμελώς διπλωμένο και τρυπημένο (από σημείο στην λατρευτική εσοχή του κτιστού θρανίου), με μαγική, ίσως, σημασία, τμήμα πήλινου ειδωλίου ή αναγλύφου και πήλινο πλακίδιο²⁷, με ανάγλυ-

20. LIMC, III: 2 "Dionysos", 403, No. 853.

21. LIMC, III: 2 "Dionysos", 403, No. 854. Γιαννοπούλου-Κονσολάκη 1990, 107-110, Εικ. 84.

22. Αποσπασματικώς σωζόμενο (εκτεθειμένο, τώρα, σε μία από τις ανακαινισμένες αίθουσες της Αρχαϊκής πλαστικής του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου).

23. Richter 1965, 137, Fig. 767.

24. Αρ. Ευρ. Αν. 99.Γ413.Λ3 και Λ5. Πρβλ. παραδείγματα από τα Ιερά της Αρτέμιδος Μουνιχίας και της Αρτέμιδος Βραυρωνίας: Παλαιοκρασσά 1991, 175, (ΜΑ 2), Πίν. 48γ.

25. Αρ. Ευρ. Αν. 98.Γ.Χ6.

26. Αρ. Ευρ. Αν. 99.Γ412.Μ12.

27. Αρ. Ευρ. Αν. 99.Γ122.Π7.

15. Παράδειγμα: Κουκούλη-Χρυσανθάκη και Μαλαμίδου (α.χ.), 1 (των αρχών του 5ου αι. π.Χ.). Άλλο αέριο παράδειγμα, Ελληνιστικών χρόνων, εκτεθειμένο σε προθήκη του Αρχαιολογικού Μουσείου της Δήλου.

16. LIMC, V: 2. "Hermaphroditos", 192, No. 50.

17. LIMC, VIII: 2. "Priapos", 687, No. 92. Ζαφειροπούλου 1993, 67 (Α 350).

18. Grant 1975, 91, 92-93.

19. Αρ. Ευρ. Αν. 99.Γ412.Λ1-2, 99.Γ411.Λ4 και Λ6. Ως προς την γενική μορφή του, ο μαρμάρινος κώνθαρος συγγενείει με κεραμικό τύπο της Ελληνιστικής εποχής: Rotroff 1997, Fig. 9: No. 95.

φη μορφή βρέφους σε κλίνη (Εικ. 25), πού θα είχε αναθέσει κάποιος πιστός στον ιερό χώρο. Αναθηματικά πλακίδια του είδους αυτού δεν απαντούν συχνά. Για τον συγκεκριμένο τύπο, εντοπίζονται Ροδιακά συγκριτικά παράλληλα²⁸, στη Λίνδο και στο Βρετανικό Μουσείο, του 5ου αι. π.Χ.. Σημειώθηκαν ακόμη: Πήλινος δίσκος²⁹, κατά το ήμισυ σωζόμενος, ίσως για την απόθεση προσφορών, και τέσσερα μικρά πήλινα αντικείμενα³⁰ διαφόρων σχημάτων, αγνώστου χρήσεως, πιθανώς αναθηματικού χαρακτήρος.

Ο κύριος όγκος της κεραμικής που προήλθε από την ανασκαφή του συγκροτήματος του Ελληνιστικού Ιερού αποτελείται από όστρακα οξυπύθμενων αμφορέων, λεκανών και άλλων χρηστικών αγγείων, καθώς και θραύσματα κυφελών (των αρχαίων *σίμβλων*). Εξαιρετικά μικρό, στο κεραμικό σύνολο, είναι το ποσοστό των λεπτότεχρων μελαμβαφών ή άλλων αγγείων. Από τα αγγεία ή όστρακα αυτής της κατηγορίας, αξίζει να αναφερθούν:

-Μελαμβαφές φιαλίδιο/σκυφίδιο³¹, με πλατειά βάση (Εικ. 28: επάνω), του πρώιμου 3ου αι. π.Χ.

-Θραύσματα τεσσάρων ή πέντε ανάγλυφων, Μεγαρικών λεγόμενων, σκύφων (Εικ. 26-27). Ας σημειωθεί, ότι τα όστρακα δύο εξ αυτών (Εικ. 26) βρέθηκαν στο κίτρινο αργιλώδες Ελληνιστικό στρώμα, στην περιοχή της εσοχής του κτιστού λατρευτικού θρανίου.

-Δύο μικρογραφικά αγγεία (κνάθια) ασυνήθιστου τύπου, με στρογγυλή βάση (Εικ. 28: κάτω, 29), ίσως για προσφορές μελιού, για μειλίχιες, δηλαδή, σπονδές. Ο συγκεκριμένος τύπος δεν απαντά στο δημοσιευμένο σχηματολόγιο της Ελληνιστικής κεραμικής από την Κόρινθο³² και την Αγορά των Αθηνών³³.

-Θραύσματα μελαμβαφών κανθάρων (Εικ. 30), γνωστών τύπων, κυ-

28. Higgins 1954, 72-73 (Nos. 155-157), 345 (No. 1268), Pls. 30, 173. (Ευχαριστίες οφείλονται στην Επίκ. Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών κα Ρένα Πέππα για τις χρήσιμες υποδείξεις της).

29. Αρ. Ευρ. Αν. 99.Γ412.Π3.

30. Αρ. Ευρ. Αν. 99.Γ412.Π2, 99.Γ211.Π5, 99.Γ122.Π6, 99.Γ122-112.Π8.

31. Πρβλ. φιαλίδια, με ευρεία βάση, από την Αγορά των Αθηνών: Rotroff 1997, Fig. 65: Nos. 1050, 1055.

32. Βλ. Roger Edwards 1975.

33. Βλ. Rotroff 1997.

ρίως του 3ου αι. π.Χ. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο ανασυγκροτημένος, τώρα (από τον έμπειρο συντηρητή της ανασκαφής Κώστα Βασιλειάδη), μελαμβαφής κánθαρος (Εικ. 31), του 200 π.Χ. περίπου, που βρέθηκε στην επίχωση της κεντρικής εσοχής στη βόρεια πλευρά του λατρευτικού χώρου, μπροστά ακριβώς από το πρώτο λίθινο βάθρο. Έχει υψηλό σώμα, με κωνική βάση, και οι λαβές του κοσμούνται με μικρά ανάγλυφα θεατρικά προσωπεία (Εικ. 32-33). Πρόκειται, βέβαια, για κοινό τύπο Ελληνιστικού κανθάρου, με ακριβή παράλληλα από την Αγορά των Αθηνών³⁴ και από άλλες θέσεις, αλλά η παρουσία του εδώ, στο κáιριο σημείο της λατρείας, σε συνάρτηση με τα άλλα ευρήματα, δεν φαίνεται να στερείται σημασίας.

-Θραύσματα οξυπύθμενων αμφορέων βρέθηκαν, σε εντυπωσιακή ποσότητα και πυκνότητα, κυρίως στο ανώτερο καστανό στρώμα της επίχωσης (στο "μπάζωμα" δηλαδή), μέσα στη δεξαμενή (Εικ. 9-10), και σε όλη την γύρω έκταση. Οι αμφορείς είναι Ελληνιστικών, ως επί το πλείστον, τύπων της Κνίδου, της νήσου Ρόδου και της Κώ, καθώς και της λεγόμενης Ελληνο-ιταλικής κατηγορίας. Η παρουσία τους, εδώ, όπως και σε άλλες περιπτώσεις, εξηγείται, κυρίως, από την λειτουργία της κρήνης-σταθμού τροφοδοσίας επί μακρό χρονικό διάστημα. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο υλικό αναγνωρίζονται και 41 θραύσματα λαβών και χειλέων αμφορέων, με αποτυπώματα εμπορικών σφραγίδων (Εικ. 34-38), ως επί το πλείστον του 2ου και του 1ου αιώνας π.Χ., όπως προέκυψε από την ειδική μελέτη της πτυχιούχου Αρχαιολογίας και συνεργάτιδος της ανασκαφής Ελένης Σφακιανάκη³⁵.

Το κεραμικό υλικό από την ανασκαφή χαρακτηρίζεται και από την παρουσία πλήθους θραυσμάτων κυφελών του ύστατου Κλασικού/Ελληνιστικού κυλινδρικού τύπου, με δισκοειδές κάλυμμα³⁶ (όπως στην Εικ. 39). Ο τύπος αυτός είναι γνωστός από αέριαια παραδείγματα από τους Τράχωνες της Αττικής και τα Αμπελάκια Σαλαμίνας (σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς), καθώς και από θραύσματα από πολλές άλλ-

34. Rotroff 1997, 270, Fig. 18: Nos. 267-270, Pl. 25: Nos. 267-270. Για τα κωμικά προσωπεία στις λαβές βλ. Rotroff 1997, pl. 141: Nos. 236, 258.

35. Σφακιανάκη 2000α, 2000β.

36. Για εκτενή συζήτηση του διαδεδομένου αυτού τύπου, με βάση τα παραδείγματα από την αγροικία της Βάρης Αττικής, βλ. Jones κ.α. 1973, 391-452. Για μελισσοτροφείο στην Βούλα Αττικής, με σκεύη του ίδιου τύπου, βλ. Ανδρέου 1993, 73-75.

λες θέσεις στην Αττική (συμπεριλαμβανομένης της Αγοράς των Αθηνών³⁷), την Αργολίδο-Κορινθία και τις Κυκλάδες. Το μεγάλο αυτό σύνολο, μαζί με κάποια άλλα παραδείγματα από πέντε (5) σημεία του νησιού αποτελεί σημαντικότερη μαρτυρία για την συστηματική άσκηση μελισσοκομίας στη Σαλαμίνα κατά την Αρχαιότητα. Ζωντανεύει, ακόμη, το επίθετο-χαρακτηρισμό που χρησιμοποιεί ο Ευριπίδης σε ένα στίχο του στις *Τρωάδες*, για την πατρίδα του: την “μελισσοτρόφον Σαλαμίνα” (στίχ. 798-799).

Μείζον ενδιαφέρον παρουσιάζουν τέσσερα (4) δισκοειδή καλύμματα πήλινων κυψελών, που σημειώθηκαν στο κίτρινο αργιλώδες Ελληνιστικό στρώμα, στον αύλειο λατρευτικό χώρο του ναΐσκου. Φέρουν ένα ασυνήθιστα μεγάλο, εμβληματικό σχεδόν, ανάγλυφο ‘Ε’, εντός κύκλου, στο κέντρο τους (Εικ. 40-41), στο εμφανέστερο δηλ. σημείο τους, που έχει προκύψει από την ίδια μήτρα κατασκευής στο κεραμεικό εργαστήριο. Είναι πολύ πιθανόν τα καλύμματα αυτά να ανήκουν σε ιερές κυψέλες, δηλαδή σε σκεύη ιδιοκτησίας του ιερού, απαραίτητα στην εξυπηρέτηση των παραγωγικών λειτουργιών του, με προορισμό την τοποθέτησή τους στο βαθμιδωτό κτιστό θρανίο, που ορίζει την βόρεια πλευρά του λατρευτικού χώρου.

Τα νομισματικά ευρήματα, τέλος, από διάφορα σημεία της ανασκαφής προσφέρουν πολύτιμα χρονολογικά στοιχεία για την ανθρώπινη δραστηριότητα στο χώρο. Συνδυάζονται, μάλιστα, πολύ ικανοποιητικά με τις χρονολογήσεις που προέκυψαν από την ταύτιση των ενσφράγιστων λαβών αμφορέων: Από τα τέσσερα νομίσματα της ανασκαφής³⁸ (Εικ. 42), παλαιότερο (το πρώτο) είναι ένα χάλκινο Αθηναϊκό, σε κυκλοφορία κατά τον προχωρημένο 3ο αιώνα π.Χ., και νεώτερο (το τέταρτο) ένα υπόχαλκο δηνάριο του Ρωμαίου Υπάτου C. Mamilius Limetanus, του 82 -81 π.Χ.

Η εξέλιξη της λατρείας: Από την Ελληνιστική στη Ρωμαϊκή εποχή

Έχοντας εκτιμήσει τις αρχαιολογικές μαρτυρίες που προέκυψαν από την ανασκαφή των επτά ετών στο Σπήλαιο του Ευριπίδη και στον περι-

37. Βλ. Rotroff 2001, 17.

38. Για την ταύτιση των νομισμάτων της ανασκαφής και την γόνιμη ανταλλαγή απόψεων γύρω από νομισματικά και ιστορικά θέματα, ευχαριστώ θερμά τους συνεργάτες μου κ. Άδωνι Κύρου και κ. Δημήτριο Αρτέμη, καθώς και τον κ. Βασίλειο Δημητριάδη.

βάλλοντα χώρο του, μπορούμε, τώρα, να συνοψίσουμε τις διαπιστώσεις που αφορούν στην εξέλιξη της λατρείας στην περιοχή, κατά την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή Αρχαιότητα:

Τα νέα δεδομένα από την πρόσφατη ανασκαφή στο συγκρότημα του Ιερού του Διονύσου εναρμονίζονται, σε μεγάλο βαθμό, με τα στοιχεία που τεκμηριώνουν την ταυτότητα του ιστορικού σπηλαίου και συνθέτουν το “πνεύμα” του χώρου, φωτίζοντας, μεταξύ άλλων, τον χαρακτήρα της λατρείας που αναπτύχθηκε στο συγκεκριμένο μέρος μετά τον θάνατο του τραγικού ποιητή και την σταδιακή εξέλιξη του σπηλαίου-ησυχαστηρίου σε αξιοθέατο και “ηρώων” του.

Φαίνεται εξαιρετικά πιθανόν η απόδοση τιμών στον Ευριπίδη να είχε αρχίσει ήδη κατά την Ελληνιστική εποχή, συνδυασμένη με περιστασιακές αφίξεις προσκυνητών στο άνδρηο του σπηλαίου, στον χώρο του συγκροτήματος του Ιερού του Διονύσου, όπου η ύπαρξη της κρήνης, σε μικρή απόσταση και με εύκολη πρόσβαση από την ακτή, θα πρέπει να προσείλκε όχι μόνον τους κατοίκους γειτονικών αγροτικών οικισμών και τους περαστικούς, αλλά και τα πληρώματα των διερχόμενων πλοίων, στη στάση τους στο ασφαλές αγκυροβόλιο των Περιστεριών. Γιά την φύλαξη και την μεταφορά του νερού χρησιμοποιούσαν, βέβαια, οξυπύθμενους αμφορείς, όπως ακριβώς φαντάστηκε ο αρχαίος αγγειογράφος τους Αργοναύτες στη στάση τους σε μία πηγή, “φρουρούμενη” μάλιστα από Σάτυρο³⁹ (Εικ. 43). Το πέρασμα τόσων πολλών ντόπιων, και ξένων ναυτικών, από το μέρος αυτό, εξ αιτίας της συνεχούς λειτουργίας της κρηναίας εγκατάστασης, για δύομισι, τουλάχιστον, αιώνες, θα πρέπει να συνέβαλε σημαντικά στην αύξηση της φήμης του σπηλαίου στον ευρύτερο Ελληνιστικό περιβάλλον.

Αρχικά, η οικοδόμηση του ιερού, στο πρώτο ήμισυ (ή, το αργότερο, στα μέσα) του 3ου αιώνα π.Χ., σε χώρο, ίσως, παλαιότερης υπαίθριας λατρείας του Διονύσου, διαμορφωμένο κατάλληλα, είναι δυνατόν να συμβαδίζει με αυξημένη εκδήλωση ενδιαφέροντος Σαλαμινίων και Αθηναίων για το ησυχαστήριο του μεγάλου τραγικού, με δεδομένη και την απουσία τάφου-“ηρώου”/“μνημείου” του ποιητή στην Αθήνα, όπως σωστά επισημαίνει ο Καθηγητής Pierre Sauzeau⁴⁰. Από την εποχή αυτή, ακριβώς, χρονο-

39. Βλ. Grace 1979, Fig. 10.

40. Sauzeau 1998, 98.

λογείται και η πρώτη (παλαιότερη) μνεία του Σπήλαιου του Ευριπίδη στη Σαλαμίνα, προβεβλημένη σε κείμενο του Φιλοχόρου⁴¹, του ευσυνειδήτου και εγκυρότατου ιστορικού (Ατθιδιογράφου), που ακμάζει τον πρώιμο 3ο αι. π.Χ.

Στον πρώιμο Ελληνιστικό κόσμο, η φήμη του τραγικού ποιητή είχε, πια, απόλυτα εδραιωθεί, όπως φαίνεται και από την συνεχιζόμενη προτίμηση των αγγειογράφων και άλλων καλλιτεχνών να αποδίδουν σκηνές ή πρόσωπα από τα έργα του, αλλά και από την παραγωγή πήλινων προσωπείων-πορτραίτων του ίδιου του Ευριπίδη, ακόμη και σε πολύ απομακρυσμένα μέρη, όπως στη νήσο Lipari, βορείως της Σικελίας⁴² (Εικ. 44). Το άγαλμά του, ας σημειωθεί, είχε ήδη στηθεί, σε ένδειξη τιμής, στο επισημότερο θέατρο των Αθηνών, από τον ρήτορα Λυκούργο, ανάμεσα στο 340 και το 330 π.Χ., μαζί με τα αγάλματα των δύο άλλων τραγικών, που είδε πεντακόσια περίπου χρόνια αργότερα, στον χώρο αυτό, ο περιηγητής Παυσανίας.

Η αναγνώριση, τώρα, της ύπαρξης αγάλματος του Διονύσου, με κάνθαρο στο χέρι, στον ιερό χώρο, κάτω ακριβώς από το σπήλαιο, εάν γίνει δεκτή, κάνει περισσότερο αισθητό το περιεχόμενο και τον συμβολισμό της τοπικής Ελληνιστικής λατρείας: Η τιμώμενη, εδώ, μορφή είναι η σταθερή μορφή του θεού, που “εγκατοικεί”, ανάγλυφη ή ολόγλυφη, τρία Αττικά θέατρα, ενώ σε ύστερη απόδοσή της, εμφανίζεται άρρηκτα συνδεδεμένη με τον Ευριπίδη.

Η παρουσία “ενσφράγιστων” καλυμμάτων κυψελών στον λατρευτικό χώρο του συγκροτήματος είναι άξια ιδιαίτερης προσοχής. Από όσο γνωρίζω, καλύμματα του είδους αυτού, με μεγάλο έντυπο μέταλλο στο κέντρο, δεν έχουν ποτέ αναφερθεί από Αττικές ή άλλες θέσεις. Θα πρέπει να τονισθεί ότι το μέταλλο με το γράμμα Εψίλον, εν είδει εμβλήματος, εκφεύγει από τα συνήθη αγγειοπλαστικά σήματα, δηλωτικά του κατασκευαστή (κεραμέα) ή του κεραμεικού εργαστηρίου. Είναι προκλητικά μεγάλο, εμφανές και επιμελημένο, για να είναι βραχυγραφία του ονόματος του κατασκευαστή ή του ιδιοκτήτη του εργαστηρίου. Εάν εκτιμηθεί εντός του όλου αρχαιολογικού πλαισίου, οδηγεί, αναπόφευκτα, σε συνειρμούς και υποθέσεις.

41. Όπως μεταφέρεται από τον Ρωμαίο Aulus Gellius, στο έργο του *Noctes Atticae*. Βιβλίο XV. 20. 5.

42. *Da Eschilo a Menandro*, 1987, 19-20.

Είναι, πιστεύω, θεμιτό να υποβληθεί η ιδέα μήπως υποκρύπτεται, στο Εψίλον αυτό, το αρχικό του ονόματος του τραγικού ποιητή. Σε μία τέτοια περίπτωση, το συγκεκριμένο γράμμα-σήμα, στο κέντρο ακριβώς των καλυμμάτων των ιερών κυψελών, θα μπορούσε να είχε επιλεγεί για να λειτουργεί: ως σύμβολο ιδιοκτησίας του ιερού-δηλωτικό της θέσης και της σχέσης του προς το Σπήλαιο του Ευριπίδη, ή ως διακριτικό του ιδιαίτερου χαρακτήρα του (“Ευριπιδείου”, ίσως, “ιερού”), ή ως προσδιοριστικό γειτονικής περιοχής, όπου βρισκόταν, ίσως, το κεραμεικό εργαστήριο, γνωστής, από παλαιά, “ιδιοκτησίας Ευριπίδη”.

Σε αντιστοιχία με την υπόθεση αυτή, φαίνεται να είναι η χρήση ονομάτων θεοτήτων, πόλεων, βασιλέων, επωνύμων αρχόντων, αρχιτεκτόνων ή εργαστηριαρχών, απαντώμενων συχνά, με πλήρη ή συντετμημένη μορφή, σε έντυπες επιγραφές (σφραγίσματα), επάνω σε κεράμους ή πλίνθους από ιερούς χώρους ή δημόσια κτήρια κατά τους ύστερους Κλασικούς και Ελληνιστικούς χρόνους⁴³. Ας σημειωθεί, ότι κεραμίδες των πύργων της Δημητριάδος στην Μαγνησία είναι σφραγισμένες με ονόματα βασιλέων, που δηλώνονται μόνον με το αρχικό τους. Ενώ, αξίζει να τονισθεί, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις, ανάμεσα σε γνωστές επιγραφές, διαφόρων κατηγοριών, από Ελληνικά ιερά, όπου ονόματα θεοτήτων ή άλλων μορφών (Αθηνά, Απόλλων, Κάβειρος, Ήρως Αρχηγέτης) απαντούν ως συντομογραφίες, με την αναγραφή μόνον του αρχικού γράμματος του ονόματος⁴⁴.

Η χρησιμοποίηση σκευών της μελισσοκομίας, “σημαδεμένων”, κατά παραγγελίαν, με το “Ε” του Ευριπίδη, σε ένα Διονυσιακό ιερό, που συνόρευε, σχεδόν, με το σπήλαιο, θα μπορούσε να είναι μια ακόμη έκφραση τιμής προς τον μεγάλο τραγικό. Αυτός, είχε ήδη ανυψώσει την “μελισσοτρόφο Σαλαμίνα”, με ένα στίχο του, που θα ήταν, ασφαλώς, πασίγνωστος στους μεταγενέστερους συμπατριώτες του.

Το Διονυσιακό ιερό (Εικ. 45), σε άμεση γειτνίαση με το σπήλαιο, θα πρέπει να γνώριζε ημέρες μεγάλης ακμής ιδιαίτερα κατά την περίοδο τέλεισης των τοπικών Διονυσίων, που γνωρίζουμε, από πληροφορία του Αριστοτέλη στο έργο του *Αθηναίων Πολιτεία* (LIV. 8), ότι ελάμβαναν χώρα, με την συμμετοχή χορηγών, και στην πατρίδα του τραγικού ποιητή, κατά τους Κλασικούς και πιθανότατα κατά τους Ελληνιστικούς χρόνους,

43. Ορλάνδος 1956, 113-116. Πρόσφατα παραδείγματα: Σούλη, Βλαχοπούλου και Γραβάνη 1999, 63-65, Εικ. 58, 62, από την Δωδώνη.

44. Βλ. σχετικώς Lehmann 1960, 15-19, σημ. 35, 36, 37, 40, 42, 43, 44.

με επίκεντρο, προφανώς, την αρχαία πόλη στην ανατολική ακτή της Σαλαμίνας.

Γίνεται απολύτως σαφές, πλέον, από την συνεκτίμηση των δεδομένων που προέκυψαν από την συστηματική ανασκαφή του σπηλαιού και του συγκροτήματος του Ελληνιστικού ιερού στον περιβάλλοντα χώρο του, ότι, κατά τον 1ο ή στις αρχές του 2ου αιώνας μ.Χ. (μετά δηλ. την πλήρη παρακμή του συγκροτήματος και την ισοπέδωση της περιοχής του), η συνδυασμένη, προφανώς, λατρεία, Διονύσου και Ευριπίδη, συνεχίζεται, αναβιώνει μάλλον, σε υψηλότερο επίπεδο, και ασκείται πλέον εντατικά, από τους συχνούς επισκέπτες, στους θαλάμους του σπηλαιού, μέχρι την στιγμή της καταστροφής, από τους Ερούλους και Γότθους, του λατρευτικού άντρου το 267 μ.Χ.

Η ανάδειξη του σπηλαιού σε αξιοθέατο, περιβεβλημένο με ιερότητα, και τόπο προσκυνήματος, όπως ολοκληρώνεται κατά την Ρωμαϊκή Αυτοκρατορική εποχή, ερμηνεύεται από την γενικότερη άνθηση του "πολιτιστικού" και "θρησκευτικού" τουρισμού, με την δόξα του Ευριπίδη φθασμένη, πια, στα ύψη από την εκπληκτική διάδοση των έργων του σε ολόκληρο τον Ελληνορωμαϊκό κόσμο, ίση, σχεδόν, με εκείνη του Ομήρου.

Τα Ρωμαϊκά δεδομένα από το εσωτερικό του σπηλαιού στα Περιστέρια είναι, όπως έχουμε τονίσει και αλλού⁴⁵, καθοριστικής σημασίας: Η χάραξη της αναθηματικής επιγραφής στον γνωστό μελαμβαφή σκύφο-κειμήλιο, η ανάθεση του πολύτιμου ανάγλυφου σκύφου με την Βακχική σκηνή, η παρουσία των λύχνων, των πολλών νομισμάτων, κοσμημάτων και άλλων αφιερωμάτων στους χώρους του, συνθέτουν, με επαρκέστατο τρόπο, ένα λατρευτικό πλαίσιο και μαρτυρούν για τον χαρακτήρα του άντρου κατά τον 2ο και 3ο αιώνα μ.Χ. ως αξιοθεάτου και τόπου απόδοσης τιμής στον Ευριπίδη, στο πλαίσιο συλλατρείας του με τον Διόνυσο.

Πεντακόσια περίπου χρόνια μετά τον θάνατο του ποιητή, το ερημητήριο της Σαλαμίνας, επάνω ακριβώς από τον Όρμο με τα σμήνη των άγριων περιστεριών⁴⁶, είχε καταστεί προσκύνημα του Ελληνορωμαϊκού κόσμου.

45. Λώλος 1997. 1998α. 1999α. 1999β. 2000β.

46. Βλ. και αναφορά του Αισχύλου στη Σαλαμίνα (*Πέρσαι*, στίχ. 309: "νήσον την πελειοθρέμωνα" (νησί που τρέφει περιστέρια).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Ανδρέου, Η. 1993: "Βούλα", *ΑΔ* 43 (1988) Β1, Αθήνα (έκδ. 1993), 73-75.
- Ανδρέου, Ι. 1990: "Ελληνιστική κεραμεική Λευκάδος", στο *Β' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική κεραμεική: Χρονολογικά προβλήματα της Ελληνιστικής κεραμεικής, Πρακτικά, Ρόδος 22-25 Μαρτίου 1989*, Αθήνα, 54-57.
- Γιαννοπούλου-Κονσολάκη, Ε. 1990: *Γλυφάδα: Ιστορικό παρελθόν και μνημεία*, Αθήνα.
- Da Eschilo a Menandro: Due secoli di teatro greco attraverso I reperti archeologici liparesi, Lipari, Chiesa di Maria SS. delle Grazie, Agosto-Ottobre 1987*, Arte Photo Graphic Oreste Ragusi, Milazzo-Messina.
- Edwards, G. Roger 1975: *Corinthian Hellenistic Pottery, Corinth*, Vol. VII, Part III, Princeton, New Jersey.
- Grace, V. R. 1979: *Amphoras and the Ancient Wine Trade, Excavations of the Athenian Agora*, Picture book No. 6, Princeton.
- Grant, M. 1975: *Erotic Art in Pompeii: The Secret Collection of the National Museum of Naples*, Octopus Books Limited, London.
- Higgins, R. A. 1954: *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum*, Vol. I, London.
- Θέμελης, Π. 2001: "Μεσσήνη", στο Πετράκος Β.Χ., *Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το 2000*, Αθήναι, 58-70.
- Jones, J. E., Graham A. J. και L. H. Sackett 1973: "An Attic Country House Below the Cave of Pan at Vari", *BSA* Vol. 68 (1973), ειδικότερα στις σελ. 391-452.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. και Δ. Μαλαμίδου (α.χ.), *Αρχαιολογικό Μουσείο Αμφίπολης*, ΥΠΠΟ, ΤΑΠΑ, Αθήνα.
- Κύρου, Α. 1997: "Το Σπήλαιον του Ευριπίδου" (άρθρο σε τέσσερις συνέχειες), *Εφημ. Εστία*, Φεβρ.-Μάρτιος 1997.
- Lehmann, K. 1960: *Samothrace: The Inscriptions on Ceramics and Minor Objects*, Bollingen Series LX. 2. ii, Pantheon Books.
- Λώλος, Γ. 1997: "La grotte d' Euripide a Salamine", *Archeologia*, No. 334, Mai 1997, 4-6.

- Λώλος, Γ. 1998α: "Το Σπήλαιο του Ευριπίδη στη Σαλαμίνα: Τα αποτελέσματα της έρευνας του 1997", *Περίαπτο* 1 (1998), 92-93.
- Λώλος, Γ. 1998β: "Cave of Euripides", στο D. J. Blackman, "Archaeology in Greece, 1997-1998", *Archaeological Reports for 1997-1998*, No. 44, 1998, 16-17.
- Λώλος, Γ. 1998γ: "Το Σπήλαιο του Ευριπίδη στη Σαλαμίνα: Η Προϊστορία του χώρου", *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αργονσαρωνικού, Πόρος, 26-29 Ιουνίου 1998* (υπό εκτύπωση).
- Λώλος, Γ. 1999α: "Σπήλαιον αναπνοήν έχον ες την θάλασσαν: Το Σπήλαιο του Ευριπίδη στη Σαλαμίνα", *Δωδώνη: Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, Τόμ. 26 (1997), Ιωάννινα, 1999, 287-326 (όπου δίδονται και οι παραπομπές στις αρχαίες πηγές).
- Λώλος, Γ. 1999β: "Πέντε χρόνια στο Άνδρη του Ευριπίδη: Οι ανασκαφές των ετών 1994-1998 στο ιστορικό σπήλαιο της Σαλαμίνας", *Ιρις: Το περιοδικό του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, Τεύχος 40, Ιαν.-Φεβρ. 1999, 4-7.
- Λώλος, Γ. 2000α: "Το Σπήλαιο του Ευριπίδη, 1994-2000: Η ανασκαφή και οι διαστάσεις της", *Επτάκυκλος*, Τεύχος 15, 9-14.
- Λώλος, Γ. 2000β: "Το ιστορικό σπήλαιο της Σαλαμίνας: Ησυχαστήριο και 'ηρώων' του Ευριπίδη, Φιλολογικές μαρτυρίες και αρχαιολογικές αποδείξεις", *Επτάκυκλος*, Τεύχος 15, 39-50.
- Λώλος, Γ. (επιμ.) 2000γ: "Οι κλασικοί φιλόλογοι και το Σπήλαιο του Ευριπίδη", *Επτάκυκλος*, Τεύχος 15, 51-55.
- Marcade, J. (α.χ.), *Οι Έλληνες: Ο έρωτας στην τέχνη*, Διαχρονική Α.Ε., Αθήνα.
- Ορλάνδος, Α.Κ. 1956: *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων, Τεύχος 1: Το ξύλον και ο πηλός*, Αθήναι, 1955-1956.
- Παλαιοκρασσά, Α. 1991: *Το Ιερό της Αρτέμιδος Μουνιχίας*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας Αρ.115, Αθήναι.
- Πετράκος, Β. 1991: *Ραμνούς*, Υπουργείο Πολιτισμού, ΓΑΠΑ, Αθήνα.
- Ρακατσάνης, Κ. και Α. Τζιαφάλιας 1997: *Λατρείες και ιερά στην Αρχαία Θεσσαλία, Α' Πελασγιώτις, Δωδώνη*, Παράρτημα Αρ. 63, Ιωάννινα.
- Richter, G. 1965: *The Portraits of the Greeks*, Vol. I, London.

- Rotroff, S. 1997: *Hellenistic Pottery : Athenian and imported wheelmade table ware and related material*, *The Athenian Agora*, Vol. XXIX, Princeton.
- Rotroff, S. 2001: "Urban Bees at Home in Athens", *American School of Classical Studies at Athens, Newsletter*, No. 45, Winter 2001, 17.
- Sauzeau, P. 1998: "La grece entiere est le tombeau d' Euripide: Vie, mort et immortalite des poetes tragiques: quelques reflexions sur l'imaginaire biographique et sur la caverne d' Euripide", *La Tradition Creatrice du Theatre Antique, I. En Grece Ancienne, Cahiers du GITA*, No. 11, Universite Paul Valery, Montpellier, 1998, 59-101.
- Smith, H. 1998: "Greek poet's gloomy grotto found", *The Guardian*, Thursday February 5 1998.
- Σούλη, Χρ., Βλαχοπούλου Αμ. και Κ. Γραβάνη 1999: "Δωδώνη", στο Πετράκος Β.Χ., *Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το 1998*, Αθήναι (1999), 62-66.
- Sfakianaki, E. 2000α: *The Commercial Links of Salamis in the Hellenistic Period as Evidenced from the Stamped Amphoras Excavated at the Shrine of Dionysus at Peristeria*, M.A. Dissertation, Department of Archaeology, University of Bristol, September 2000.
- Σφακιανάκη, Ε. 2000β: "Οι εμπορικές διασυνδέσεις της Σαλαμίνας κατά την Ελληνιστική εποχή: Η μαρτυρία των ενσφράγιστων αμφορέων από το Ιερό του Διονύσου", *Επτάκυκλος*, Τεύχος 15, 236-237.
- Touchais, G. 1998: "Chronique des fouilles et decouvertes archeologiques en Grece en 1996 et 1997", *BCH*, Vol. 122, 705-988.
- Ζαφειροπούλου, Φ. 1993: *Δήλος: Τα Μνημεία και το Μουσείο*, Εκδόσεις Κρήνη, Αθήνα.

ABSTRACT

INVESTIGATIONS IN SALAMIS, 1998-2000

PART I

THE SANCTUARY OF DIONYSOS BELOW THE CAVE OF EURIPIDES

by

Yannos G. Lolos

This paper deals with a small sanctuary of the Hellenistic period (3rd-2nd century B.C.), excavated between 1998 and 2000, at Peristeria on the south coast of the island of Salamis in the Saronic Gulf. The architectural form, history and character of the sanctuary, as well as the finds recovered from it, are fully discussed in a synthetic manner.

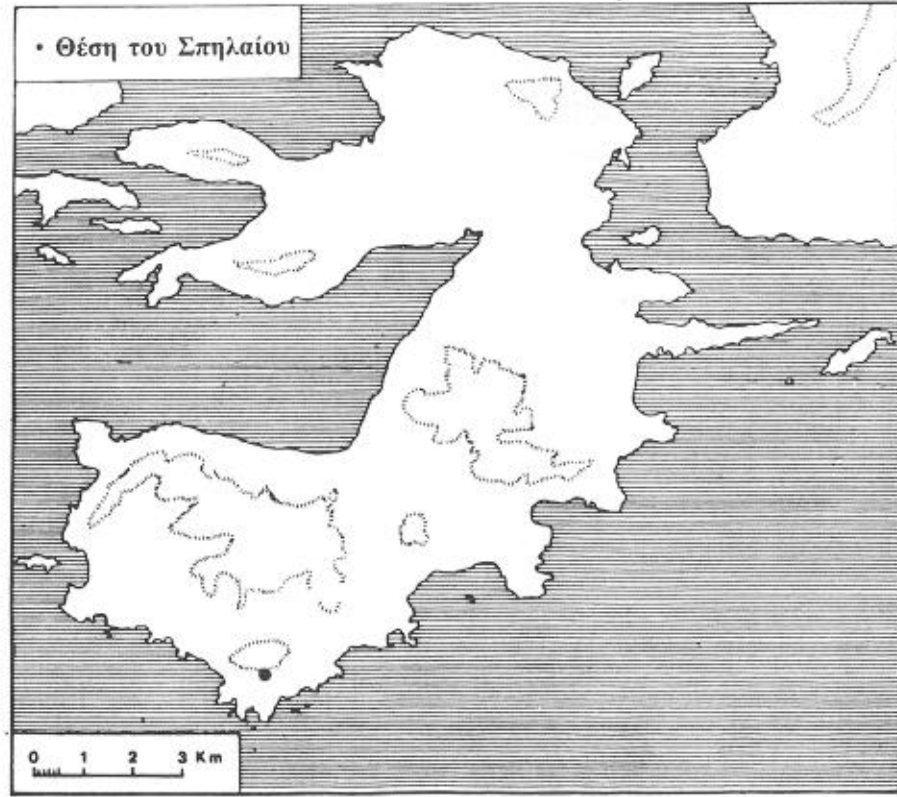
The sanctuary is situated in front of a natural spring, at a short distance from the Cave of Euripides (for which see Y. G. Lolos in *Dodoni*, Vol. 26, 1997, pp. 287-326). It consists of a rectangular shrine (2.50 x 2.30 m.), a place for worship with a built bench in the shape of the Greek letter Gamma, and a built water tank (3.40 x 3.20 m.), arranged in the axis from West to East.

Included in the numerous finds from the area of the sanctuary and the spring are:

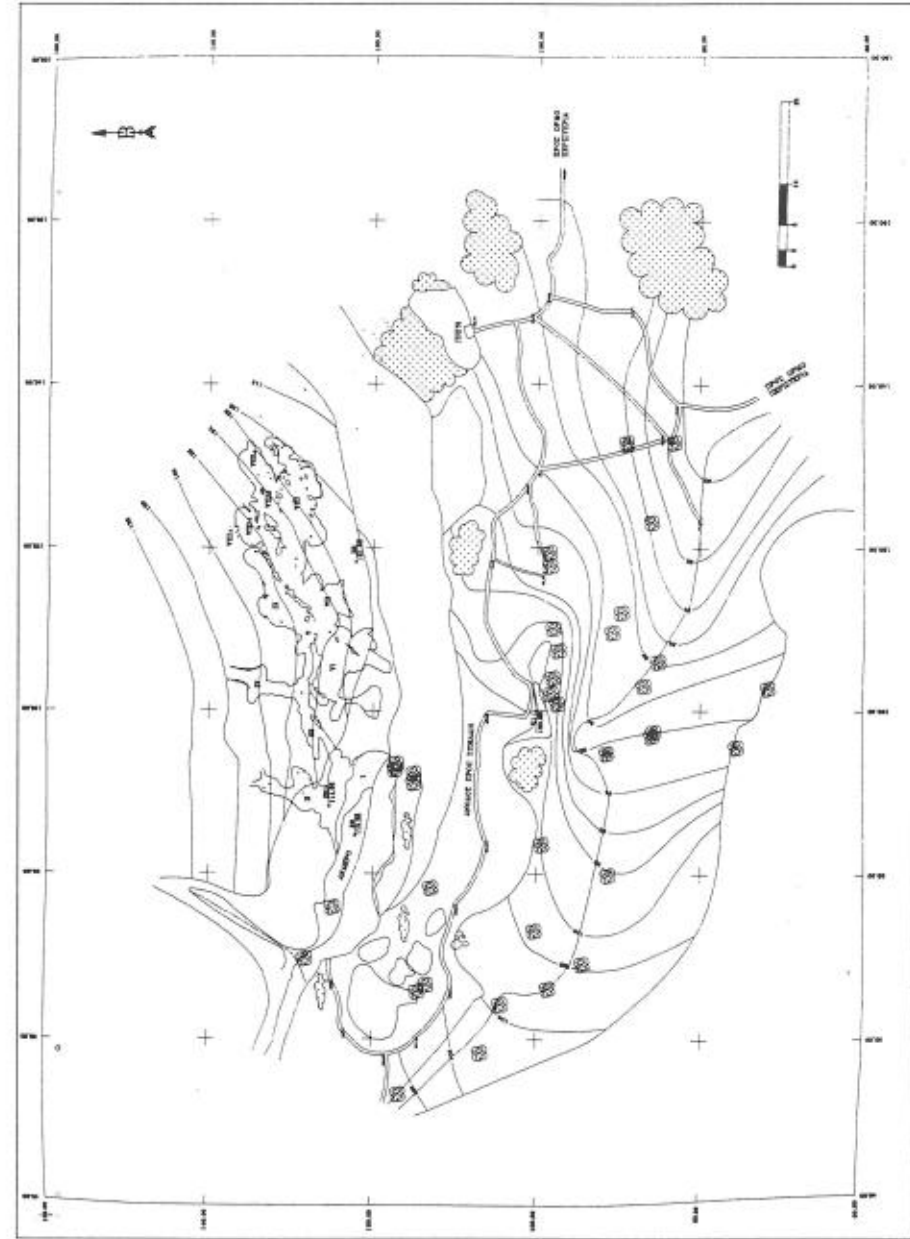
- A marble erect phallus, coming from a statue or herm (in the form of Priapos or Pan).
- The right hand of a marble statue of Dionysos (?), holding a kantharos (cup for wine).
- Fragments of "Megarian" relief bowls.
- Pieces of kantharoi, among them a complete one (of ca. 200 B.C.), with small plastic comic-masks on its handles.
- Forty one (41) stamped handles and rims, belonging to Knidian, Rhodian, Coan and "Greco-Italic" amphoras.
- Fragments of cylindrical bee hives and discoid lids, of which four (4) examples, found in the lower yellow (Hellenistic) layer in the area of the bench, are stamped with a central emblematic "E", recalling the initial of the name of Euripides.

The conclusion is reached that this rural Salaminian sanctuary, found "under the shadow" of Euripides' Cave, in a landscape haunted with his memory, was built, in the early 3rd century B.C., for the combined cult of Dionysos, patron-god of drama, and Euripides, poet of the *Bacchae*.

After its destruction (probably due to a severe earth-tremor) and the filling and levelling of the whole area in Roman Imperial times, this cult (also reflected in the well-known votive relief in the Archaeological Museum of Constantinople, see here Fig. 23) appears to have been transferred to the adjacent cave, at a higher level. Thus, in the 2nd century A.D., the cave at Peristeria emerged as a "tourist shrine", a place of pilgrimage, frequented by Greeks and Romans alike, in veneration of the great tragedian.

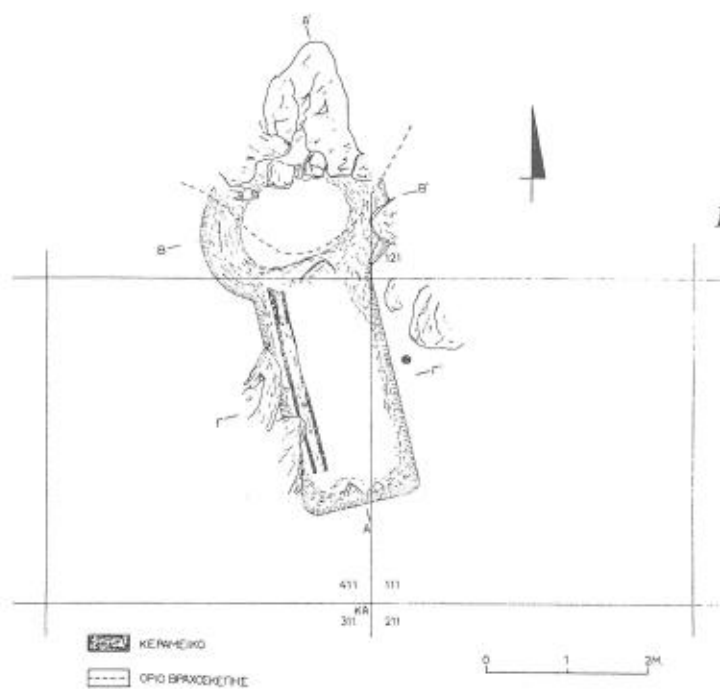
Εικ. 1. Χάρτης της Σαλαμίνας, με την θέση του Σπηλαίου του Ευριπίδη κοντά στον Όρμο Περιστέρια, στο νοτιώτερο άκρον της νήσου (σχεδίαση: Γ. Διαμαντόπουλος, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1999).

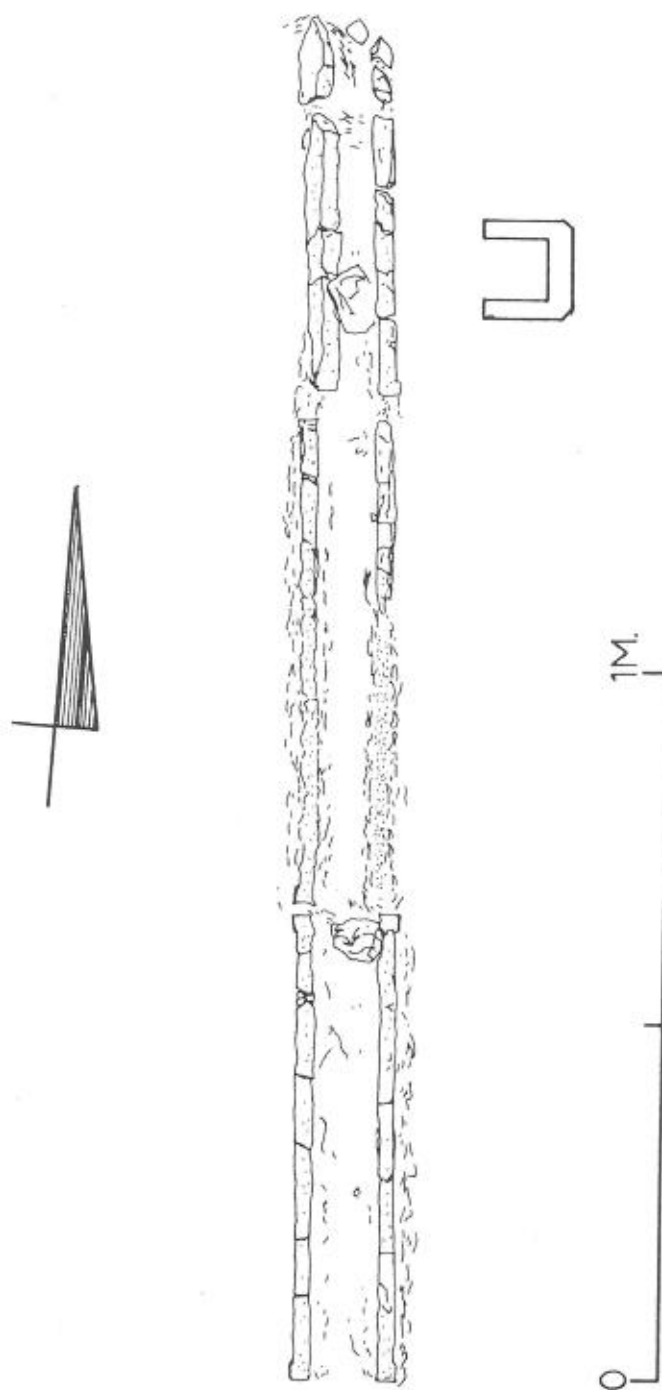
Εικ. 2. Περιστέρια Σαλαμίνας. Τοπογραφικό σχέδιο του περιβάλλοντος χώρου του Σπηλαίου του Ευριπίδη, με την θέση της πηγής σε σημείο της ανόδου προς το άδυτρο της εισόδου (από-τύπωση: Γιώργος Μακρής, 1994).

Εικ. 3. Ιερό Διονύσου, Περιστερία Σαλαμίνας. Η πηγή, σε πρώιμο στάδιο της ανασκαφής (από Νότο).

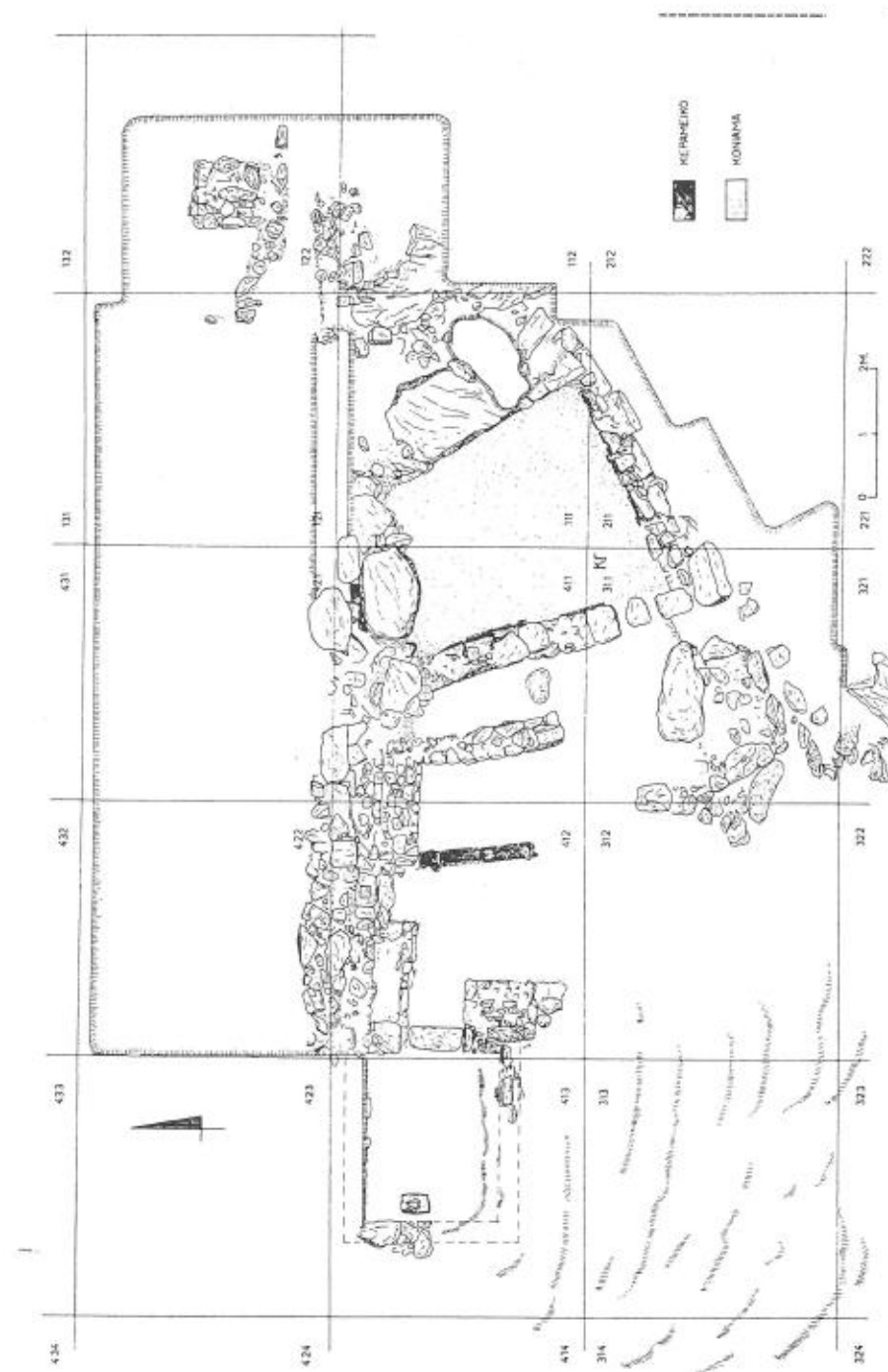
Εικ. 4. Ιερό Διονύσου, Περιστερία Σαλαμίνας. Κάτοψη του σκάμματος στην περιοχή της πηγής, με τον πήλινο αγωγό νερού κατά χώραν (σχέδιο: Γιάννης Νάκας, 1999).

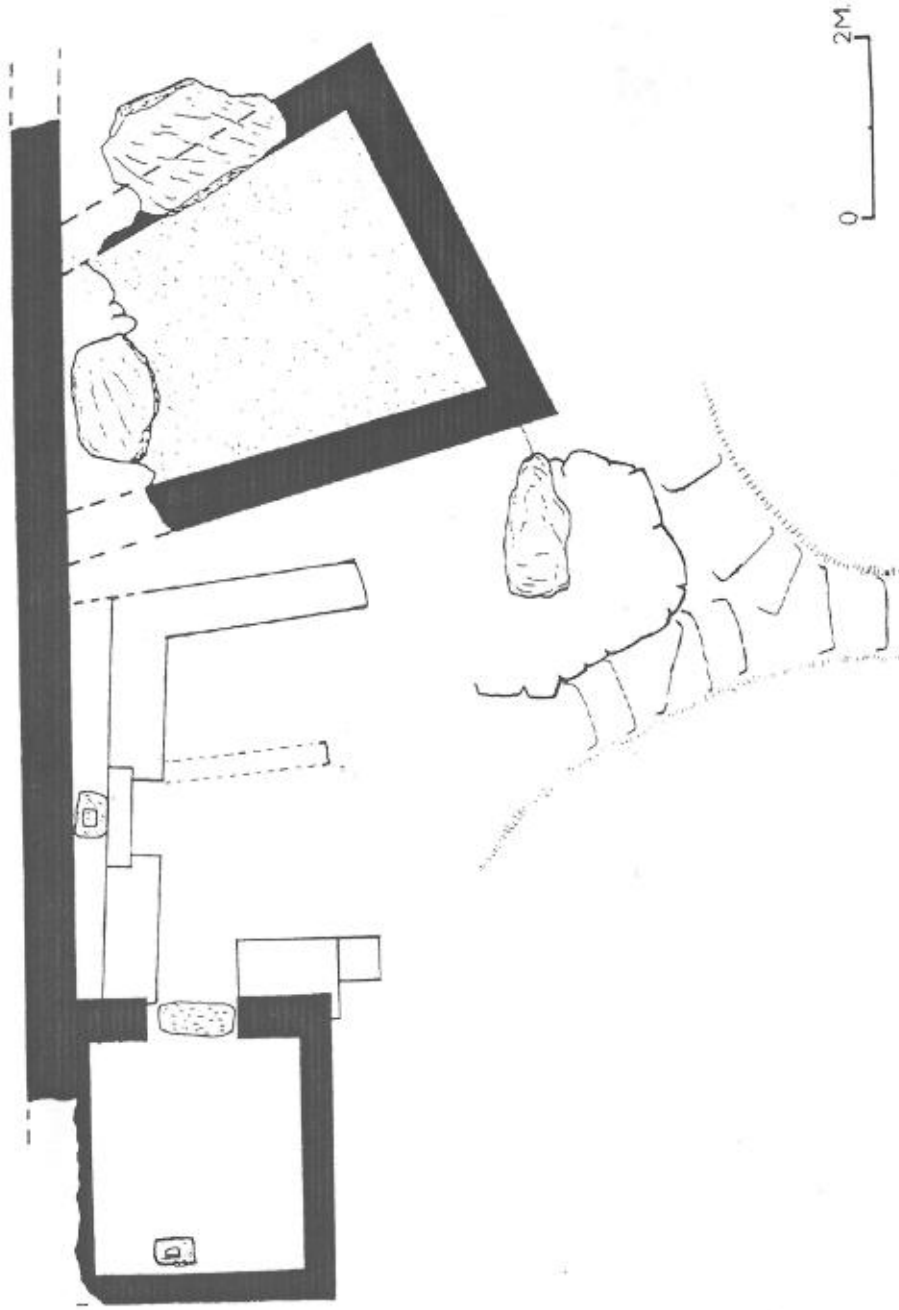
Εικ. 5. Ιερό Διονύσου. Πήλινος αγωγός νερού (από τρία μέρη), μπροστά από την πηγή (κάτοψη και τομή: Νάκας, 1999).

Εικ. 6. Ιερό Διονύσου. Άποψη του Ελληνιστικού συγκροτήματος, σε προχωρημένη φάση της ανασκαφής (από τα Νοτιοανατολικά).

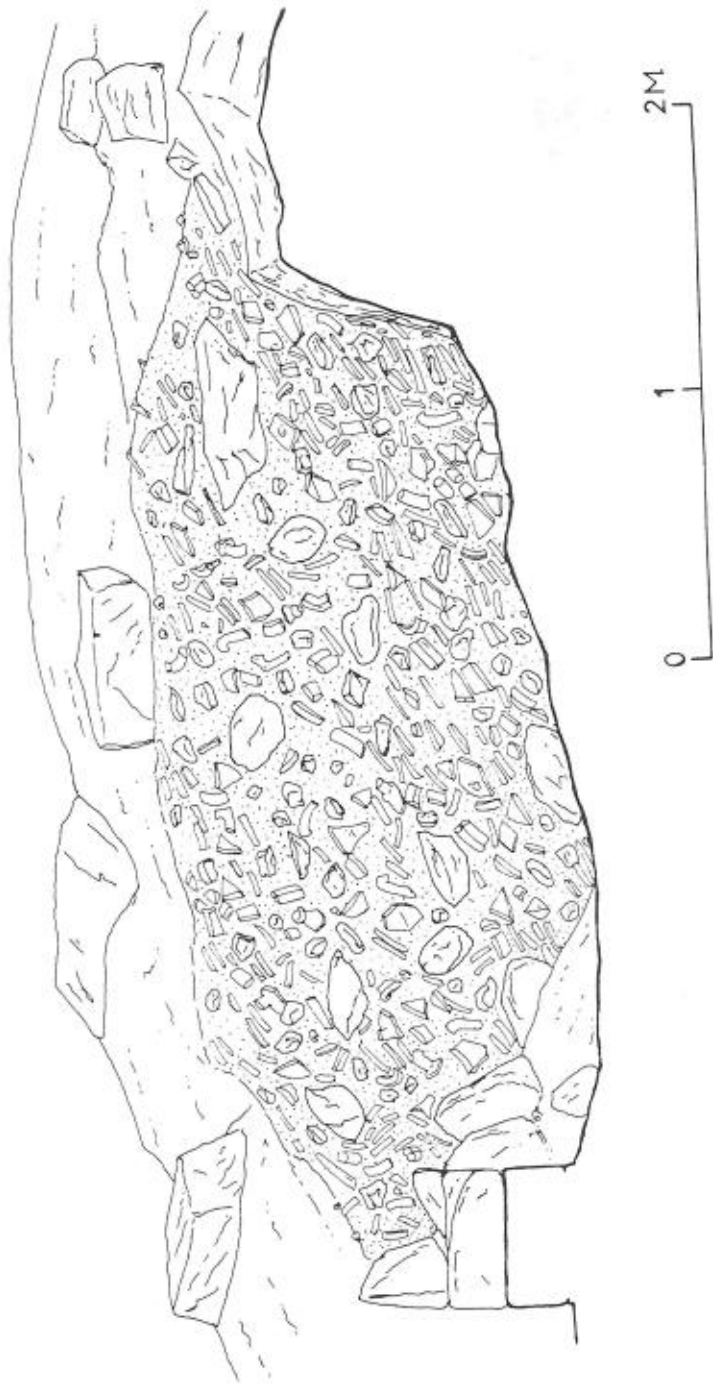
Εικ. 7. Ιερό Διονύσου. Κάτοψη των ανασκαφέντων τμημάτων του συγκροτήματος (σχέδιο: Γ. Νάκας, 1999).

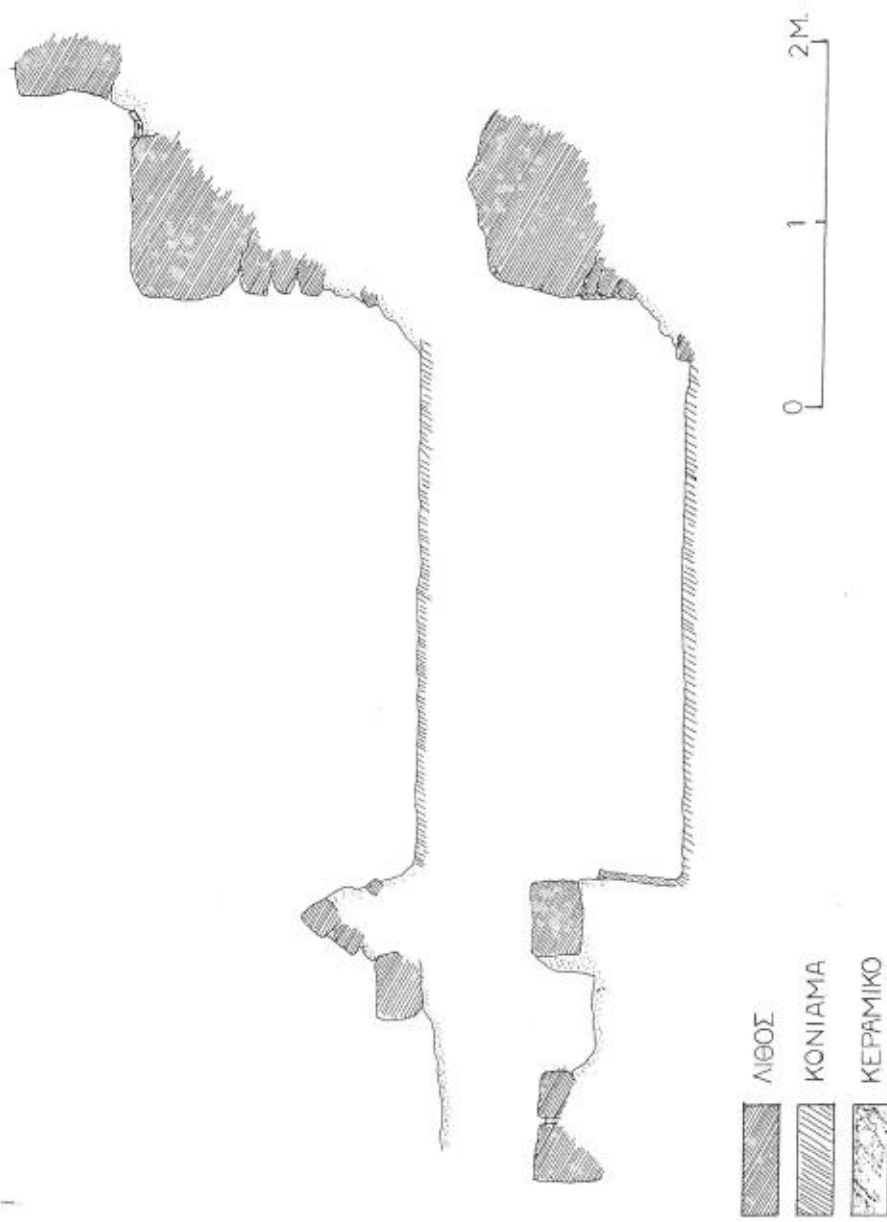
Εικ. 8. Ιερό Διονύσου. Κάτοψη του συγκροτήματος (με συμπληρώσεις), με την υδατοδεξαμενή, τον χώρο με το λατρευτικό θρανίο και τον ορθογώνιο ναΐσκο (από Ανατολώς προς Δυσμίας). Σχέδιο: Γ. Νάκας, 2000.

Εικ. 9. Ιερό Διονύσου. Μέρος της επίχωσης ("μπαζώματος") στο εσωτερικό της υδατοδεξαμενής, κατά τη διάρκεια της ανασκαφής του 1998 (λήψη από Νότο).

Εικ. 10. Ιερό Διονίσου. Η επίγωση ("μπάζωμα") στο εσωτερικό της δεξαμενής, διαφρούσης της ανακαφής του 1998 (όψη της στρωματογραφίας: Γ. Νάκας, 1998).

Εικ. 11. Ιερό Διονίσου. Τομές της υδατοδεξαμενής, κατά τον άξονα Βορράς-Νότος και κατά τον άξονα Ανατολή-Δύση (Σχέδια: Γ. Νάκας, 1999).

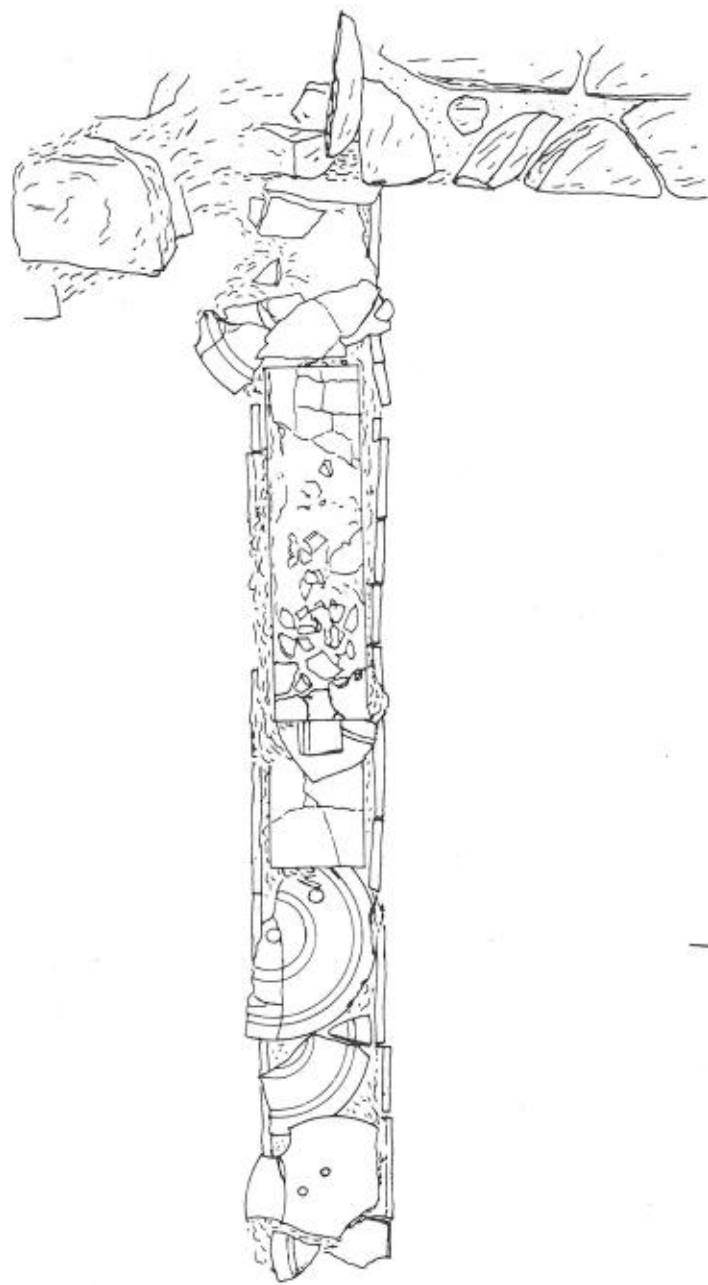
Εικ. 12. Ιερό Διονύσου. Πρόοδος της ανασκαφής στο ανατολικό τμήμα του χώρου, με το κτιστό θρανίο (1998). Λήψη από τα Νοτιοανατολικά.

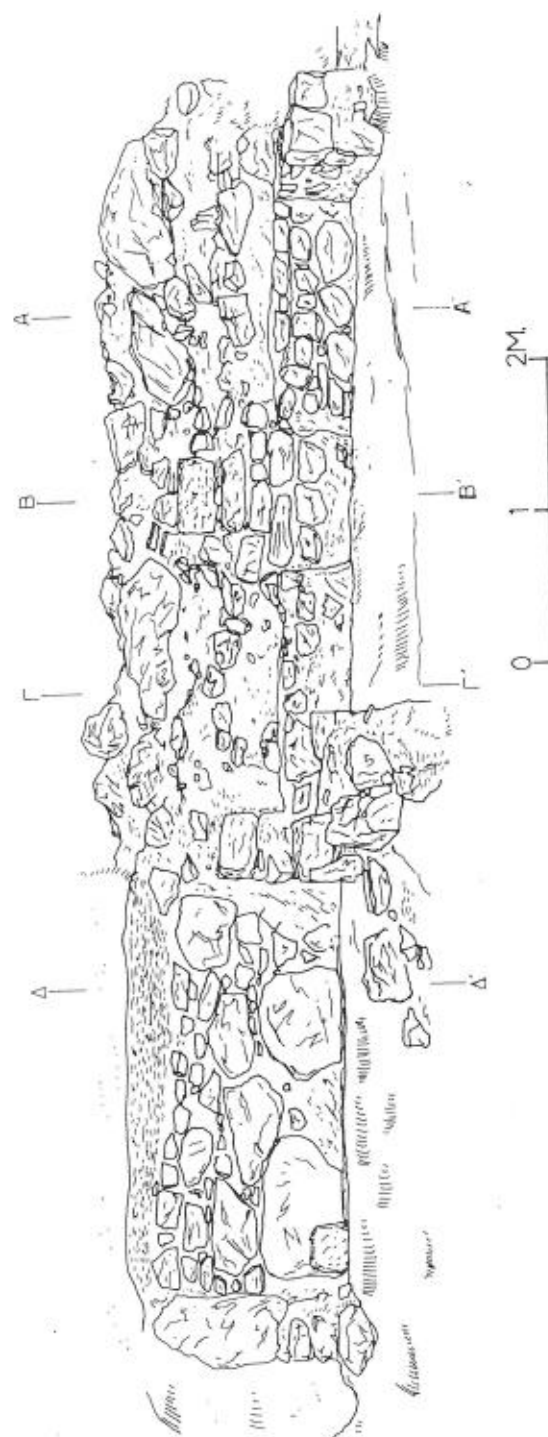
Εικ. 13. Ιερό Διονύσου. Το τεχνητό αυλάκι στο δάπεδο του λατρευτικού χώρου, πρόχειρα σκεπασμένο με θραύσματα καλυμμάτων κηφελών, κεραμίδες και οπτή πλίνθο (από Ανατολάς).

Εικ. 14. Ιερό Διονύσου. Το καλυμμένο τεχνητό αυλάκι στο δάπεδο του λατρευτικού χώρου (από Βορρά).

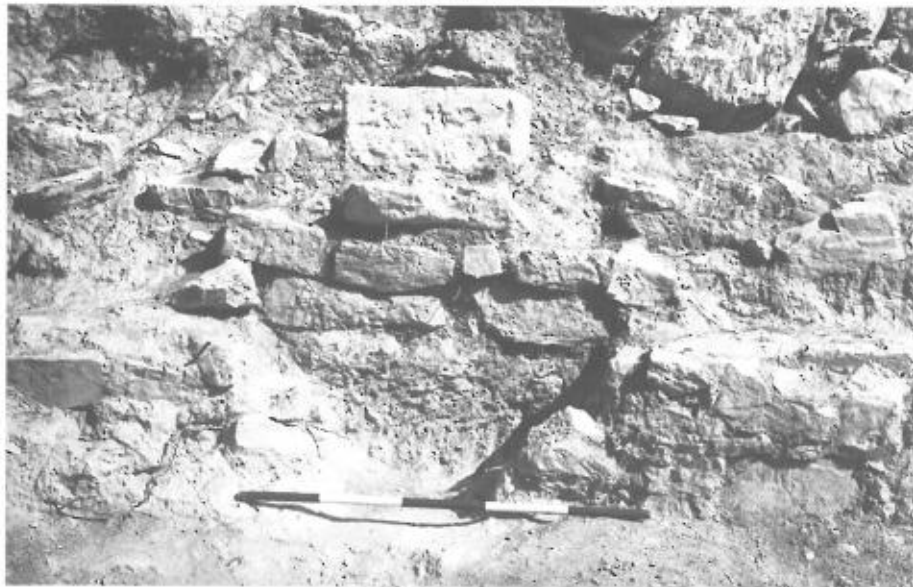
Εικ. 15. Ιερό Διονύσου. Το καλυμμένο τεχνητό αυλάκι στο δάπεδο του λατρευτικού χώρου (σχεδιαστική αποτύπωση: Γ. Νάκας, 1998).

Εικ. 16. Ιερό Διονύσου. Όψη του ναΐσκου (στα αριστερά) και του λατρευτικού χώρου με το κτιστό θρανίο (στα δεξιά), από Νότο (σχεδιαστική αποτύπωση: Γ. Νάκας, 1999).

Εικ. 17. Ιερό Διονύσου. Άποψη του ναΐσκου και του λατρευτικού χώρου (από τα Νοτιοανατολικά), με τα δύο λίθινα βάθρα κατά χώραν. (Το τεχνητό αυλάκι, σκεπασμένο για λόγους προστασίας).

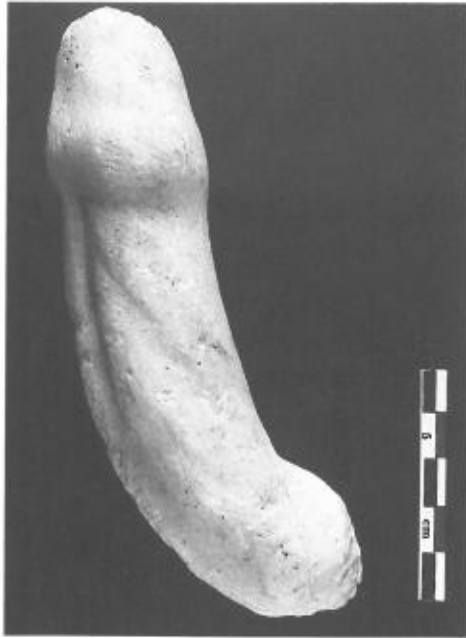
Εικ. 18. Ιερό Διονύσου. Η λατρευτική εσοχή του κτιστού θρανίου, με το λίθινο βάθρο κατά χώραν (από Νότο).

Εικ. 19. Ιερό Διονύσου. Η άνω επιφάνεια του λίθινου βάθρου, με το ορθογώνιο κοίλωμα, στην εσοχή του λατρευτικού θρανίου.

Εικ. 20. Ιερό Διονύσου. Ο μαρμάρινος φαλλός, όπως βρέθηκε μαζί με θραύσματα του μελαμπαφούς κανθάρου της Εικόνας 31, στην επίχωση της λατρευτικής εσοχής του κτιστού θρανίου.

Εικ. 21. Ιερό Διονύσου. Μαρμάρινος φαλλός, από άγαλμα ή ερμαϊκή στήλη.

Εικ. 22. Ιερό Διονύσου. Δεξιό χέρι μαρμαρίνου αγάλματος, πιθανότατα Διονύσου, που κρατάει κώνθαρο.

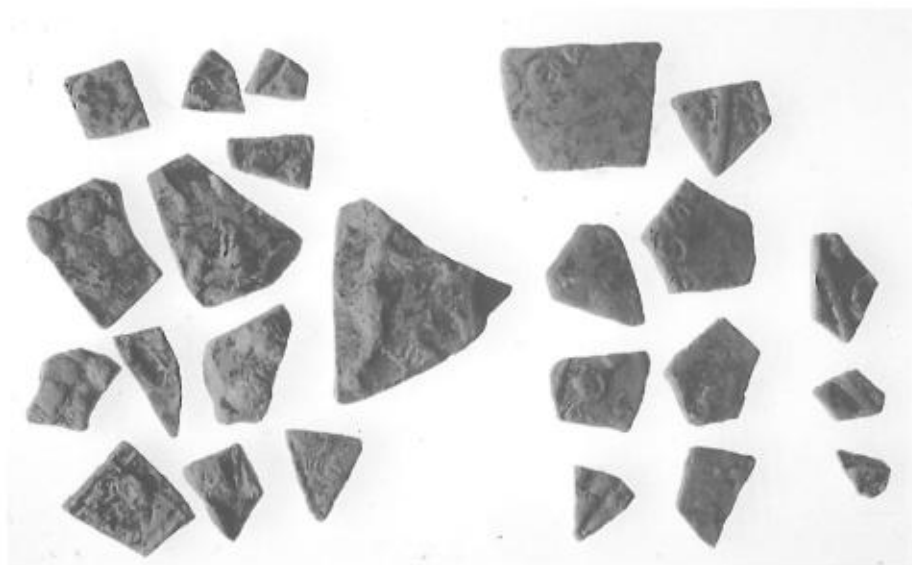

Εικ. 23. Αναθηματικό ανάγλυφο της Ρωμαϊκής εποχής (Αρχαιολογικό Μουσείο Κωνσταντινουπόλεως). Ο Ευριπίδης, ως "ήρωας",

Εικ. 24. Ιερό Διονύσου. Χάλκινη κεφαλή υδροβίου πτηνού (πάπιας).

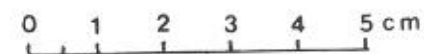
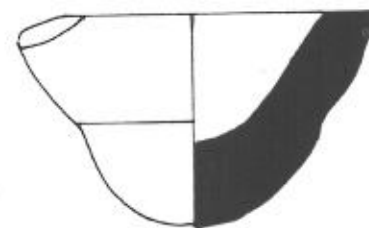
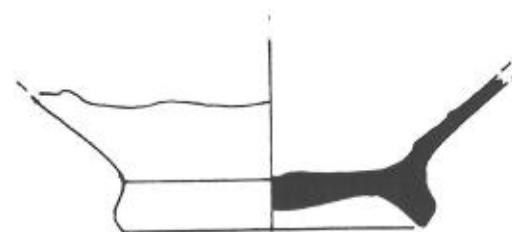
Εικ. 25. Ιερό Διονύσου. Πήλινο αναθηματικό πλακίδιο, με ανάγλυφη μορφή βρέφους σε κλίνη.

Εικ. 26. Ιερό Διονύσου. Θραύσματα αναγλύφων (“Μεγαρικών”) σκύφων (από το Ελληνιστικό στρώμα στον λατρευτικό χώρο).

Εικ. 27. Ιερό Διονύσου. Θραύσματα αναγλύφων σκύφων.

Εικ. 28. Ιερό Διονύσου. Ελληνιστική κεραμεική από την ανασκαφή του συγκροτήματος και της πηγής: φιαλίδιο (επάνω), αγγείο με δακτυλιόσχημη βάση (μέσον) και μικκύλο αγγείο (κάτω). Σχέδια: Χρ. Κλείτσας, 1999.

Εικ. 29. Ιερό Διονύσου. Μικκύλο αγγείο (για προσφορά μελιού;).

Εικ. 30. Ιερό Διονύσου. Θραύσματα Ελληνιστικών αγγείων (κανθάρων, ως επί το πλείστον).

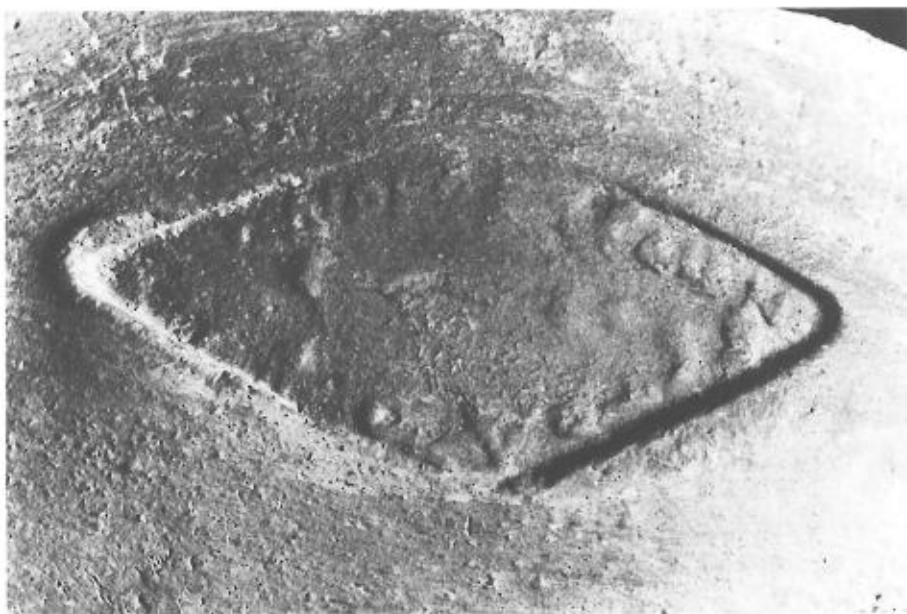
Εικ. 31. Ιερό Διονύσου. Αποκατεστημένος μελαμπαφής κανθάρος της Ελληνιστικής εποχής, με μικρά ανάγλυφα θεατρικά προσώπεια στις λαβές.

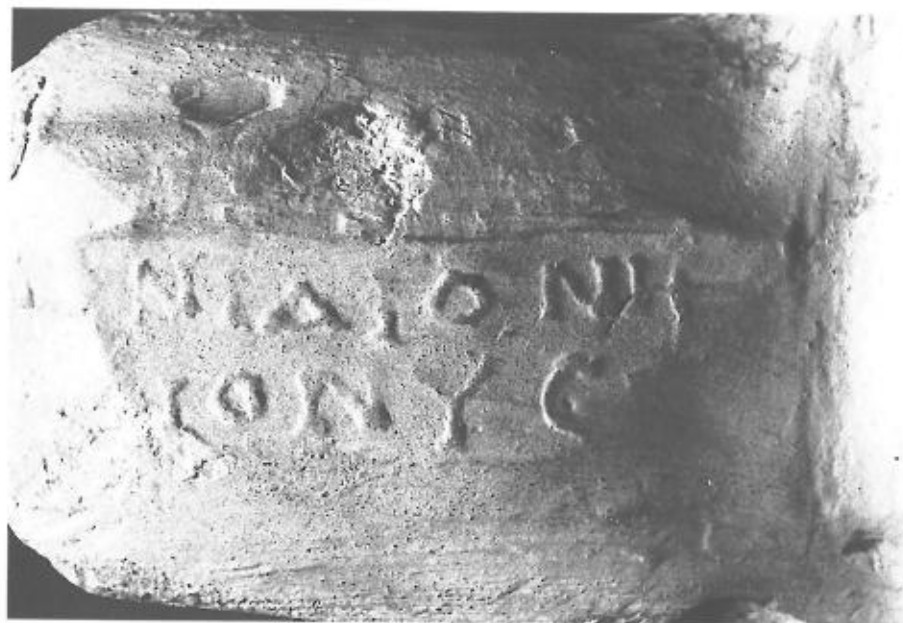
Εικ. 32. Ιερό Διονύσου. Κωμικό προσώπείο (δούλου) στη μία λαβή του κανθάρου της Εικόνας 31.

Εικ. 33. Ιερό Διονύσου. Κωμικό προσωπίο (δούλου) στη δεύτερη λαβή του κανθάρου της Εικόνας 31.

Εικ. 34. Ιερό Διονύσου. Σφράγισμα σε λαβή Κνιδιακού αμφορέα (146-108 π.Χ.).

Εικ. 35. Ιερό Διονύσου. Σφράγισμα σε λαβή Κνιδιακού αμφορέα (107-98 π.Χ.).

Εικ. 36. Ιερό Διονύσου. Σφράγισμα σε λαβή Κνιδιακού αμφορέα (ύστερος 1ος αι π.Χ.).

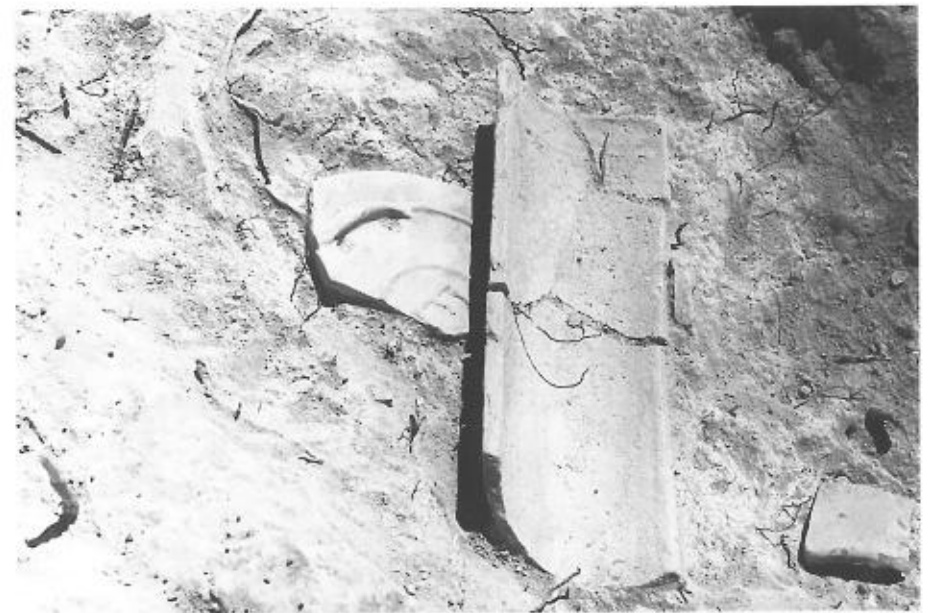
Εικ. 37. Ιερό Διονύσου. Σφράγισμα σε λαβή Ροδιακού αμφορέα (146-108 π.Χ.).

Εικ. 38. Ιερό Διονύσου. Σφράγισμα σε χείλος αμφορέα Ελληνο-ιταλικού τύπου (1ος αι. μ.Χ.).

Εικ. 39. Ιερό Διονύσου. Πήλινο δισκοειδές κάλυμμα κυψέλης (συμπληρωμένο).

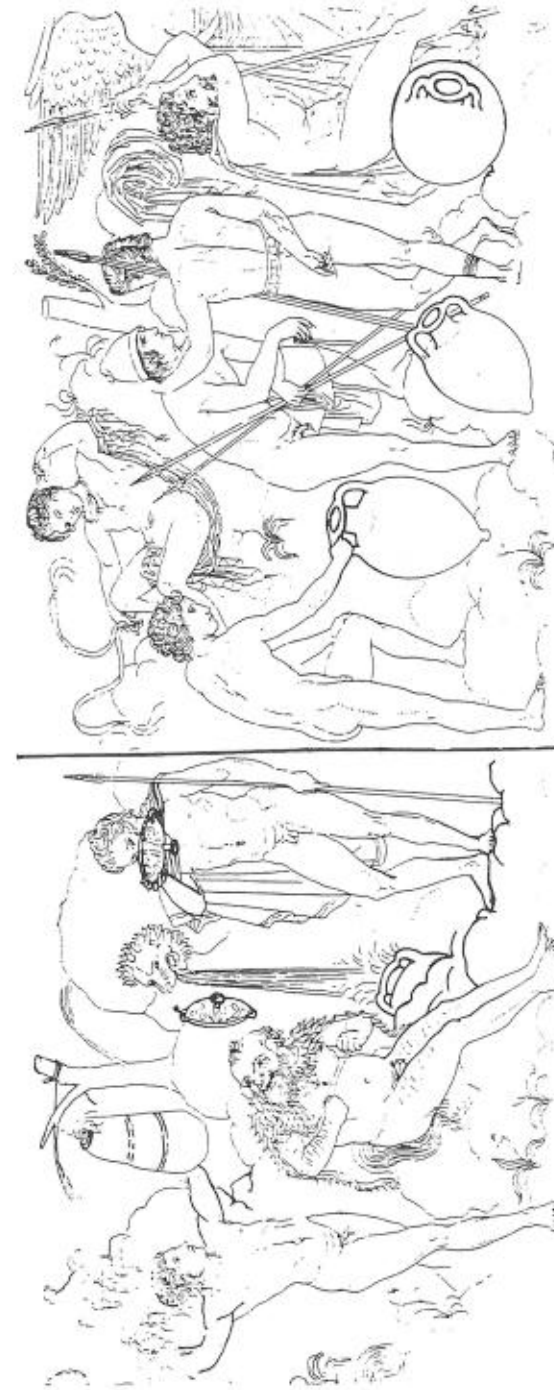

Εικ. 40. Ιερό Διονύσου. Κεραμίδα και θραύσμα καλύμματος κυψέλης με κεντρικό "Ε", όπως βρέθηκαν, μπροστά από την είσοδο του ναΐσκου (1999).

Εικ. 41. Ιερό Διονύσου. Πήλινο δι-
σχοειδές κάλυμμα
ια ιερής(;) κυψέ-
λης, με μεγάλο
ανάγλυφο "Ε"
στο κέντρο (συ-
μπληρωμένο).
Πρβλ. και Εικό-
να 40.

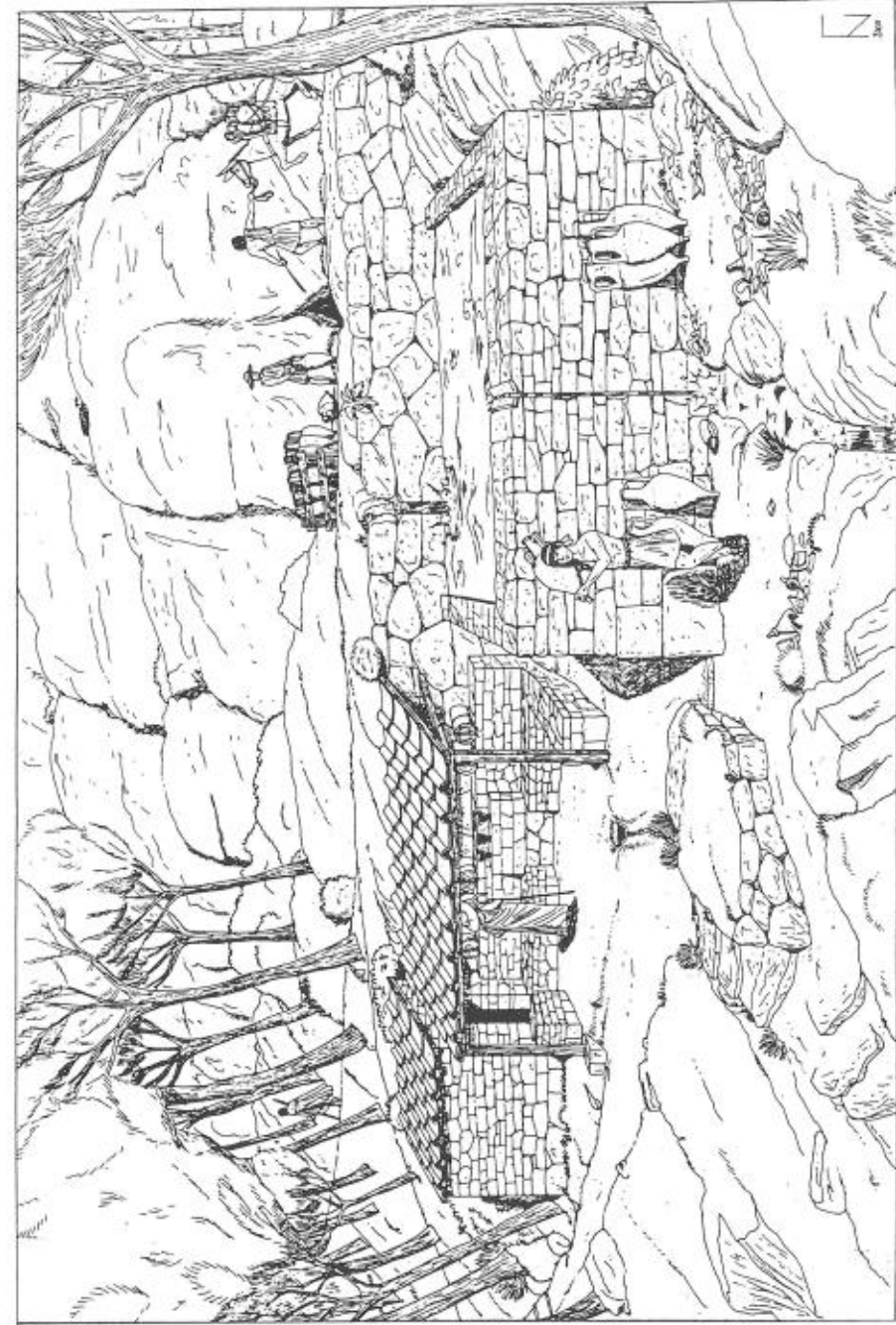
Εικ. 42. Ιερό Διονύσου. Νομίσματα από τον χώρο του ιερού. Τρία χάλ-
κινα Ελληνιστικών χρόνων: Αθηνών (1), Σικυώνος (2) και αδιά-
γνωστο (3) και υπόχαλκο δηνάριο του Ρωμαίου Υπάτου C.
Mamilius Limentanus (82-81 π.Χ.).

Εικ. 43. Αγγειογραφία, με τους Αργοναύτες σε πηγή (Grace 1979, Fig. 10).

Εικ. 44. Νήσος Liragi. Πήλινο προσωπείο-πορτραίτο του Ευριπίδη, του πρώιμου 3ου αι. π.Χ. (Da Eschilo a Menandro, 1987, 19-20).

Εικ. 45. Περιστερία Σαλαμίνας. Σχεδιαστική αναπαράσταση του Ιερού του Διονύσου στον πρόμοιο 2ο αιώνα π.Χ. Σχέδιο: Γ. Νάκας, 2000 (με τις οδηγίες του ανακαφέα). (Πρώτη δημοσίευση, στο περιοδικό Επτάκκλος, Τεύχος 15, σελ. 57).